

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

**Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого**

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 158

**Харків
2022**

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 21387-11187 ПР від 17.06.2015 р.*

*Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 082) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 1 від 30.08.2022 р.*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф. А. П. Гетьман (відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. Д. В. Лученко (заст. відп. ред.); канд. юрид. наук О. О. Шинкарьов (відп. секретар); д-р юрид. наук, проф. Ю. Г. Барабаш; д-р юрид. наук, проф. Ю. П. Битяк; д-р юрид. наук, проф. К. В. Гусаров; д-р юрид. наук, проф. О. О. Грінченко; д-р юрид. наук, проф. М. І. Тишин; канд. юрид. наук, доц. А. М. Ісаєв; канд. юрид. наук, проф. В. В. Комаров; д-р юрид. наук, проф. Я. В. Лазур; канд. юрид. наук, доц. Л. В. Лейба; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Настюк; д-р юрид. наук, проф. В. Л. Ортинський; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Тацій; д-р юрид. наук, проф. І. А. Тітко; д-р юрид. наук, проф. С. О. Харитонов; д-р юрид. наук, проф. В. М. Шевчук; д-р юрид. наук, проф. І. В. Яковюк; д-р юрид. наук, проф. О. М. Ярошенко

Іноземні члени редакційної колегії: д-р юрид. наук, проф. С. О. Балащенко (Білорусь); д-р права, проф. В. Е. Батлер (США); д-р філософії, проф. Л. Груциньський (Польща); д-р юрид. наук, проф. Т. Давуліс (Литва); д-р права, проф. К.-Г. Кестнер (Німеччина); проф. Р. Дж. Лерена (Аргентина); д-р юрид. наук, проф. С. Матюльєне (Литва); д-р права, проф. М. Ф. Монте (Португалія); д-р права, проф. Д. Родрігес-Пінзон (США); д-р права, проф. Р. П. Хуртас-дель Пілар (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2022. – Вип. 158. – 128 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

При посиланні на матеріали збірника наукових праць «Проблеми законності» слід використовувати транслітеровану назву «Problemy zakonnosti» або «Problems of legality».

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2022

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

Certificate of the printed mass medium state registration:

KB No. 21387-11187 IIP, 17.06.2015.

The collection of scientific papers is included to the category "B" of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 082) – Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.

Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 1, 30.08.2022.

Editorial team: *Anatolii Getman* – Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Dmytro Luchenko* – Deputy Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Oleg Shynkarov* – Executive Editor, PhD in Law; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Bytiak* – Dr. of Law, Prof.; *Kostiantyn Gusev* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Hrinenko* – Dr. of Law, Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – PhD in Law, Associate Prof.; *Viacheslav Komarov* – PhD in Law, Prof.; *Yaroslav Lazur* – Dr. of Law, Prof.; *Liudmyla Leiba* – PhD in Law, Associate Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Tatsii* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.; *Oleh Yaroshenko* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial team: *Serhei Balashenko* – Dr. of Law, Prof. (Belarus); *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Lukasz Gruszczyński* – PhD, Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Karl-Hermann Kestner* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto Giordano Lerena* – Prof. (Argentina); *Sniehole Matiulienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Mario Ferreira Monte* – Dr. of Law, Prof. (Portugal); *Diego Rodriguez-Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Rocio Peña Huertas del Pilar* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2022. – Issue 158. – 128 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases «EBSCO Publisher» (USA), «WorldCat» (USA), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (USA), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Sweden), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Spain), «Index Copernicus International» (Poland), «Bielefeld Academic Search Engine» (Germany), has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, «Scientific Periodicals of Ukraine», «Central and Eastern European Online Library» (Germany), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial team: 77, Pushkinska Str., 61024, Kharkiv, Ukraine

e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

When referring to the materials of the collection of scientific papers «Problems of Legality», the transliterated title «Problemy zakonnosti» or «Problems of Legality» should be used.

ЗМІСТ

<i>Гринчак А. А., Гринчак С. В.</i> Особливості функціонування вищих державних органів в умовах надзвичайного (воєнного) стану в європейських країнах: конституційно-правове регулювання.....	6
<i>Яїцька Д. І.</i> Особливості участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні	29
<i>Уразова Г. О.</i> Доктрина фідучіарних обов'язків у корпоративному праві крізь призму фідучіарних правовідносин і принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності	47
<i>Притика Ю. Д., Нікітіна Т. О.</i> Право особи на медичну допомогу в Україні (англійською мовою).....	63
<i>Яковюк І. В., Анісімова Г. В., Трагнюк О. Я.</i> Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу	82
<i>Цувіна Т. А.</i> Національні механізми виконання угод за результатами медіації: досвід країн ЄС та українські перспективи	110

CONTENTS

<i>Grynchak A. A., Grynchak S. V.</i> Features of the Functioning of Higher State Bodies in the State of Emergency (Martial Law) in European Countries: Constitutional and Legal Regulation.....	6
<i>Yaitska D. I.</i> The Specifics of Citizens' Participation in Public Administration Under the Martial Law in Ukraine	29
<i>Urazova H. O.</i> The Doctrine of Fiduciary Obligations in Corporate Law Through the Prism of Fiduciary Legal Relations and the Principles of Justice, Conscience, Reasonableness and Loyalty.....	47
<i>Prytyka Yu. D., Nikitina T. O.</i> The Right of a Person to Medical Care in Ukraine	63
<i>Yakoviyk I. V., Anisimova H. V., Tragniuk O. Y.</i> Europeanization of Environmental Law of the European Union Member States	82
<i>Tsvovina T. A.</i> National Mechanisms of the Enforcement of Agreements Resulting from Mediation: EU Experience and Ukrainian Perspectives	110

Особливості функціонування вищих державних органів в умовах надзвичайного (воєнного) стану в європейських країнах: конституційно–правове регулювання

Алла Анатоліївна Гринчак*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

*e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua

Сергій Васильович Гринчак

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

Актуальність теми зумовлено недостатністю дослідження проблемних питань, пов'язаних з оптимізацією діяльності національних державних органів влади в умовах воєнного стану. Мета статті полягає у виокремленні особливостей конституційно-правового регулювання механізму функціонування публічної влади європейських держав в умовах воєнного стану на підставі аналізу та синтезу наукових праць та конституційно-правових актів щодо змісту особливих правових режимів, що запроваджують під час виникнення кризових ситуацій. Для досягнення зазначеної мети використано комплекс методів: діалектичний (для об'єктивності та всебічності пізнання державно-правових явищ у зарубіжних країнах з урахуванням різних чинників у розвитку), системний підхід (під час розгляду органів публічної влади як цілісної впорядкованої системи), формально-юридичний метод (для встановлення змісту правових норм та аналізу практики їх застосування) та ін. Як провідний використано порівняльно-правовий метод (для порівняння правових і організаційних аспектів функціонування органів влади та напрацювання практичних рекомендацій для вдосконалення діяльності органів публічної влади в Україні). У роботі проаналізовано конституційно-правові норми, що регламентують особливий правовий режим (зокрема, режим воєнного стану) у країнах Європи, виокремлено ключові ознаки механізму функціонування публічної влади в надзвичайних умовах. Наголошено, що вивчення європейського досвіду є актуальним і доцільним з точки зору можливого подальшого впровадження в національне законодавство. Зосереджено увагу на тому, що особливі правові режими вводять у разі виникнення в державі певної ситуації екстраординарного характеру, яка загрожує розвитку країни та суспільства, правам і свободам громадян; конституційно-правовий інститут воєнного стану як система правових норм визначає підстави і порядок його запрова-

дження, державний орган (або органи), що уповноважений його запроваджувати; встановлюється особливий режим діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій; закріплюються межі дії особливого правового режиму в часі та в просторі; передбачаються тимчасові зміни в розмежуванні компетенції між органами влади різних рівнів; тимчасово органам виконавчої влади, як правило, надають певні повноваження, які в нормальних умовах належать законодавчому органу на чіткій правовій основі. Виокремлено чотири варіанти реалізації процедури запровадження особливих правових режимів (зокрема, воєнного стану) у практиці європейських держав, що вирізняються за ступенем залучення парламенту. На підставі аналізу та синтезу наукових праць, конституційно-правових актів запропоновано можливі способи оптимізації діяльності вищих державних органів влади України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: особливий правовий режим; воєнний стан; надзвичайний стан; вищі державні органи; конституційні засади.

Features of the Functioning of Higher State Bodies in the State of Emergency (Martial Law) in European Countries: Constitutional and Legal Regulation

Alla A. Grynchak*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua

Serhii V. Grynchak

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Abstract

The relevance of this topic is determined by the study of problematic issues related to the optimization of the activities of national state authorities in the conditions of martial law. The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the constitutional and legal regulation of the functioning of the public power mechanism of European states in the conditions of martial law based on the analysis and synthesis of scientific works and constitutional and legal acts regarding the content of special legal regimes that are introduced during crisis situations. To achieve the specified goal, a set of methods was used: dialectical (for the objectivity and comprehensiveness of knowledge of state-legal phenomena in foreign countries, taking into account various factors, in development), systemic approach (when considering public authorities as a whole ordered system), formal-legal method (for establishing the content of legal norms and analyzing the practice of their application) and others. The comparative legal method was used as the leading method (to compare the legal and organizational aspects of the functioning of authorities and to develop practical recommendations for improving the activities of public authorities in Ukraine). The constitutional and legal norms regulating the special legal regime (in particular, the martial law regime) in European countries are analyzed, and the key features of the mechanism of public power functioning in emergency conditions are highlighted. It is emphasized that

the study of European experience is relevant and appropriate from the point of view of possible further implementation in national legislation. It is noted that special legal regimes are introduced when a certain situation of an extraordinary nature arises in the state, threatening the development of the state and society, the rights and freedoms of citizens. The constitutional and legal institution of the emergency regime is a system of legal norms that establish the grounds and procedure for its introduction, the state authority authorized to introduce it. A special mode of activity of state authorities and local self-governments, enterprises, institutions and organizations is also established. The limits of the special legal regime in time and space are fixed. In the states, temporary changes in the demarcation of competence between the authorities of different levels are usually foreseen. As a rule, executive authorities are temporarily granted certain powers that normally belong to the legislative body, on a clear legal basis. Four variants of implementation of the procedure for the introduction of special legal regimes (in particular, martial law) in the practice of European states are distinguished, which are differed by the degree of involvement of the parliament. The possible ways and methods of optimizing the activities of the higher state authorities of Ukraine in the conditions of martial law are proposed.

Keywords: special legal regime; martial law; state of emergency; higher state bodies; constitutional foundations.

Вступ

Відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 92 Конституції України правовий режим воєнного і надзвичайного стану визначається виключно законами. Тому для забезпечення правового регулювання режиму воєнного стану 10 листопада 2015 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [1]. Воєнний стан запроваджується в умовах виникнення збройного конфлікту.

Військова агресія російської федерації проти України стала підставою для введення 24 лютого 2022 р. воєнного стану відповідно до Указу Президента України № 64/2022 [2]. Рада національної безпеки і оборони України попередньо подала президенту обґрунтовані пропозиції щодо введення воєнного стану. Указ про введення воєнного стану в подальшому було затверджено парламентом. У Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [1] визначено порядок введення, скасування, зміст, особливості такого правового режиму. Також він містить правові засади діяльності в умовах воєнного стану для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військового командування, військових адміністрацій, підприємств, установ та організацій. Закріплено гарантії прав і свобод людини, прав та законних інтересів юридичних осіб.

Ураховуючи посилення євроінтеграційних процесів в Україні, заслуговує на увагу конституційно-правове регулювання воєнного стану в європейських країнах, що містить низку особливостей. Вивчення такого європейського досвіду є корисним з точки зору можливого подальшого впровадження в національне законодавство, що й становить предмет цього дослідження.

Актуальність теми зумовлено дослідженням проблемних питань, пов'язаних з оптимізацією діяльності національних державних органів влади в умовах воєнного стану.

Огляд літератури

Проблеми із запровадження надзвичайного стану, його основних характеристик та умов вивчають багато вітчизняних і зарубіжних дослідників, а саме: С. О. Кузніченко [3; 4], С. І. Максимов [5], О. М. Буханевич [6], А. М. Мерник [7], Л. Чистоклетов [8], В. О. Голуб [9] та ін. [10–12]. Авторами ґрунтовно досліджено структуру і зміст правових режимів, що запроваджуються за надзвичайних обставин. Утім порівняльно-правовий аспект змісту особливих правових режимів не дістав належної уваги, що зумовлює актуальність поданого дослідження, визначає його тему й мету.

Серед зарубіжних науковців, які одними з перших звернулися до проблеми надзвичайного стану, можна назвати А. Хаманна [13] та Х.-Е. Фольца [14], А. Гріна [15], Р.-П. Алфорда [16], Г. Балрейха [17] та багатьох інших, хто розкрив характерні ознаки, підстави і процедури впровадження особливих правових режимів у країнах Європи. Це потребує додаткового, комплексного дослідження та узагальнення для запозичення позитивного досвіду європейських держав задля вдосконалення національного законодавства.

Мета і завдання цього дослідження полягають у виокремленні особливостей конституційно-правового регулювання механізму функціонування публічної влади європейських держав в умовах воєнного стану на підставі аналізу та синтезу наукових праць та конституційно-правових актів щодо змісту особливих правових режимів, які запроваджуються під час виникнення кризових ситуацій.

Матеріали та методи

Мета і завдання цього дослідження полягають у виокремленні особливостей конституційно-правового регулювання механізму функціонування публічної влади європейських держав в умовах воєнного стану на підставі аналізу та синтезу наукових праць та конституційно-правових актів щодо змісту особливих правових режимів, які запроваджуються під час виникнення кризових ситуацій.

Для досягнення зазначеної мети використано комплекс методів: діалектичний (для об'єктивності та всебічності пізнання державно-правових явищ у зарубіжних країнах з урахуванням різних чинників, у їх взаємному зв'язку, взаємодії та розвитку), системний підхід (при розгляді органів публічної влади як цілісної впорядкованої системи, що складається з підсистем та еле-

ментів, тісно взаємопов'язаних із цілями, методами і формами діяльності), формально-юридичний метод (для встановлення змісту правових норм та аналізу практики їх застосування) та ін. Як провідний метод використано порівняльно-правовий (для порівняння правових і організаційних аспектів функціонування органів влади та напрацювання практичних рекомендацій для вдосконалення діяльності органів публічної влади в Україні).

Результати та обговорення

Різновиди особливих правових режимів у європейських країнах

Воєнний стан є одним із видів особливих правових режимів, які можуть встановлюватися в законодавстві держави і є, відповідно, заходами, яких вживає держава для запобігання, припинення або ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, а також з метою забезпечення взаємодії органів державної влади в цих ситуаціях, громадських організацій, фізичних та юридичних осіб на засадах права. За умов запровадження особливого правового режиму відбуваються розширення повноважень органів державної влади та, відповідно, обмеження певних прав і свобод громадян, інших суб'єктів правовідносин і покладання на них додаткових обов'язків. Обсяг уведених обмежень має бути вичерпного характеру, а самі обмеження – вводитися поступово.

У відповідному законодавстві визначено зміст особливих правових режимів і передбачено комплекс адміністративних, політичних, військових, правових, економічних, ідеологічних та інших заходів, мета яких – запобігти чи ліквідувати наслідки надзвичайної ситуації, що загрожують особі, суспільству та державі. Основна увага приділяється саме адміністративним заходам, бо їм належить провідна роль у процесі реалізації встановлюваних державою владних розпоряджень.

Аналіз зарубіжних конституцій дозволяє виокремити нормальний та надзвичайний режими здійснення державної влади. Як слушно зазначає С. О. Кузніченко, існують два особливих правових інститути, що регламентують надзвичайний режим: це інститути надзвичайного стану та воєнного стану [3, с. 54]. Перший із них спрямований на захист суспільства і держави від внутрішньої загрози, другий – від зовнішньої. Обидва інститути є важливим елементом національно-правової системи і компонентом системи національної безпеки більшості держав, які повинні реагувати на загрози, що становлять небезпеку для значної кількості громадян, загрозу конституційному порядку чи самому існуванню держави (громадянська війна, зовнішня агресія, стихійні лиха, катастрофи, внутрішні сутички і загострення тощо). Порівняльний аналіз конституційного законодавства країн Європи свідчить про наявність у ньому регламентації різних особливих правових режимів,

узагальнюючим поняттям яких є «надзвичайний режим»: власне надзвичайного стану (ст. 28 Конституції Ірландії, ст. 116.1 – Іспанії, ст. 134 – Португалії, ст. 228 – Польщі, ст. 93 – Румунії, ст. 64 – Болгарії, ст. 23 – Фінляндії, ст. 19/А – Угорщини); стану облоги (ст. 36 Конституції Франції, ст. 48* – Греції, ст. 116.1 – Іспанії, ст. 19 – Португалії, ст. 101 – Нідерландів); воєнного стану (ст. 228 Конституції Польщі, ст. 57 – Болгарії, ст. 93 – Румунії, ст. 102 – Словаччини); стану стихійного лиха (ст. 228 Конституції Польщі); стану війни (ст. 40 Конституції Ірландії, ст. 87 – Італії, ст. 19 – Угорщини, ст. 43 – Чехії); стану напруженості (ст. 82 Конституції ФРН); стану оборони (ст. 115а, ст. 126 Конституції ФРН); стану загрози (ст. 116.1 Конституції Іспанії) [18–21]. Ідеться не про різні правові інститути, а про різні форми надзвичайного режиму як загального, родового поняття. В одній конституції можуть використовуватися, як бачимо, одразу кілька назв для підкреслення різних підстав виникнення особливого стану (Іспанія, ФРН, Угорщина, Португалія, Польща тощо). Аналогічним до режиму воєнного стану в деяких країнах (Франція, Іспанія, Греція та ін.) є стан облоги.

За надзвичайних умов відбувається перехід до надзвичайних методів керування державою, особливого режиму регулювання суспільних відносин у багатьох або всіх сферах життя. Це спричиняє тимчасову зміну повноважень різних державних органів влади та управління. Видання прокламації (декрету) про надзвичайний режим, як правило, веде до значного розширення повноважень виконавчих органів влади, адміністративного та карального апарату. Ймовірним є обмеження певних соціально-економічних, політичних та інших прав громадян і покладення на них деяких додаткових обов'язків. Тому необхідним елементом законодавства про надзвичайний режим є чітка регламентація меж допустимих обмежень громадянських свобод.

Конституційно-правовий інститут надзвичайного режиму є системою правових норм, які визначають підстави і порядок його запровадження, державний орган (або органи), що уповноважений його запроваджувати. Також встановлюється особливий режим діяльності державних органів влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій. Закріплюються межі дії особливого правового режиму в часі та у просторі. У федеративних державах зазвичай передбачаються тимчасові зміни у розмежуванні компетенції між органами влади суб'єктів федерації й федеральними органами державної влади.

Як слушно зазначається в документі Венеційської комісії [22], встановлення особливого правового режиму в надзвичайній ситуації супроводжується горизонтальною чи вертикальною передачею компетенцій і повноважень органів влади. Заходи, яких потрібно вжити у разі надзвичайних обставин,

визначаються низкою факторів. Передусім вирішується питання щодо органу, вповноваженого забезпечити здійснення цих заходів. Тимчасово органам виконавчої влади, як правило, надаються певні повноваження, які в нормальних умовах належать законодавчому органу, на чіткій і передбачуваний правовій підставі. У зарубіжних конституціях часто закріплено норми щодо делегування нормотворчої компетенції президенту, уряду, регіональним органам влади тощо. У п. 4 розд. 1 документа Венеційської комісії «Мірило правовладдя» підкреслюється верховенство законодавчої влади. Коли парламент делегує законодавчі повноваження виконавчій владі, то обсяг, мета і зміст делегованих повноважень мають бути чітко визначені в законі, оскільки саме необмежені повноваження виконавчої влади є головною характерною ознакою недемократичних режимів [22]. У низці конституцій міститься дозвіл виконавчій владі за певних обставин приймати законодавчі акти урядовим указом (наприклад, подібне передбачено у конституціях Італії, Естонії) [23]. Або навпаки прямо в конституції заборонено такі дії (зокрема, у Чехії та Болгарії). Наділення органу виконавчої влади загальною законодавчою компетенцією безпосередньо на основі конституції є екстраординарним, і такі повноваження можливі тільки за певних поважних причин, тільки на чітко визначений час і тільки щодо питань, які пов'язані із надзвичайною ситуацією.

Необхідність негайного реагування під час надзвичайних станів, коли ситуація може швидко змінюватися, обумовлює зосередження повноважень щодо ухвалення рішень у руках виконавчої влади і зазвичай розширює можливості для реалізації необхідних заходів, адже немає потреби обговорювати, консультиватися, узгоджувати думку (як це відбувається у загальнонаціональному представницькому органі).

Цілком очевидно є небезпека зосередження таких повноважень у руках виконавчої влади. Мінімізувати таку небезпеку дозволяє встановлення обов'язку подати у певні строки всі розроблені в порядку делегування урядові рішення до парламенту для схвалення чи відхилення.

Законодавством також можуть бути передбачені певні інституційні зміни під час надзвичайної ситуації (наприклад, утворення військових трибуналів та передача їм певних повноважень звичайних судів, передача військовим органам деяких повноважень поліції тощо).

У дослідженнях С. О. Кузніченка та В. О. Голуб наголошується, що суспільні відносини у період воєнних дій практично виходять з-під нормативного впливу звичайного (мирного) законодавства. Державний механізм управління змінює роботу, нормальні суспільні зв'язки руйнуються.

За умов воєнного стану на перший план виходить необхідність всебічного забезпечення успішних дій збройних сил держави [4, с. 96]. Очевидно, що це вимагає збільшення повноважень військової влади, внаслідок чого відбувається перехід функцій органів державної влади до військових органів управління (військової адміністрації). Воєнний стан вводиться до припинення агресії, нападу, вторгнення, блокади території держави або загрози таких дій, а отже, на невизначений час (важко прогнозувати, коли ситуація нормалізується).

Перші дослідження й узагальнення підстав запровадження особливого правового режиму були проведені ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. німецькими державознавцями А. Хаманном [13] та Х. Фольцем [14], які виокремили, зокрема, зовнішню агресію – напад на країну; внутрішні заворушення, що загрожують чинному конституційному режиму; серйозні правопорушення, що загрожують суспільній безпеці та правопорядку; катастрофи різного характеру, страйки у життєво важливих для економіки галузях виробництва; перебої у забезпеченні населення; кризові процеси в економіці та фінансах. Х. Фольц припускав можливість комбінованого поєднання двох і більше зазначених обставин, а також можливість виникнення інших підстав, що могли б призвести до надзвичайного стану в державі. Найчастіше в конституціях визначення не йде далі війни чи її загрози, зовнішньої збройної агресії. В інших випадках дається більш широкий перелік підстав, що включає загрозу незалежності, територіальній цілісності, державним інститутам, суспільному порядку, економічній стабільності, стихійні лиха, природні катастрофи тощо.

Способи запровадження особливого правового режиму в європейських країнах

У цілому вирізняються роллю вищого законодавчого органу. Аналіз конституцій свідчить про те, що часто надзвичайний стан прирівнюють до стану війни. Правовий режим під назвою «надзвичайний стан» не виокремлюється, а застосовується єдиний особливий правовий режим протидії усім загрозам (воєнним і невоєнним): наприклад, за ст. 48* Конституції Греції оголошується стан облоги, якщо є будь-яка надзвичайна загроза [22].

Органами влади, які вирішують питання щодо запровадження надзвичайного режиму, є парламент, уряд та глава держави. У процедурі обов'язково має бути передбачено дві мети: оперативно відреагувати на загрози і зберегти демократичне правління, не допустити узурпації влади. Саме орган загальнонародного представництва – парламент виступає гарантом охорони демократії в цій процедурі.

У практиці європейських держав можна виокремити чотири варіанти реалізації процедури запровадження особливих правових режимів. Вони розрізняються за ступенем залучення парламенту [25].

У першому варіанті саме парламенти приймають рішення про впровадження надзвичайного (воєнного) режиму (наприклад, у Сербії, Литві, Угорщині, Греції, Естонії, Хорватії, Болгарії). Вказане рішення проходить дві стадії: спочатку парламент збирається на своє засідання та розглядає питання щодо запровадження воєнного стану. Ця ініціатива може виходити і від уряду, і від самого парламенту. У подальшому парламент ухвалює це рішення необхідною кількістю голосів «за» (проста чи кваліфікована більшість).

В Україні, Словенії, Румунії, Португалії, Латвії, Данії, Нідерландах діє другий варіант – парламент затверджує рішення виконавчої влади (глави держави чи уряду) про запровадження воєнного стану. Попередньо можливо, що уряд направляє пропозицію про введення воєнного стану до глави держави (чи, відповідно, глава держави до уряду). Глава держави (чи уряд) приймає рішення про введення воєнного стану.

Для затвердження цього рішення Парламент збирається на термінове засідання упродовж 1–2 днів. Рішення про введення надзвичайного стану скасовується, якщо при голосуванні нема потрібної кількості голосів «за» (абсолютної або кваліфікованої більшості).

Особливий правовий режим починає діяти або з моменту затвердження парламентом або одразу після підписання главою держави/урядом рішення про введення воєнного стану (але якщо парламент не затверджує це рішення, тоді воно втрачає чинність).

За третім варіантом діють у Польщі. Статті 229–231 Конституції регламентують порядок прийняття рішення: Президент Республіки за поданням Ради Міністрів може ввести винятковий чи воєнний стан на всій території держави або в межах частини її території. Протягом 48 годин після підписання президент передає розпорядження про введення воєнного або виняткового стану до Сейму, який невідкладно його розглядає. Розпорядження може бути скасоване абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини від загальної кількості депутатів Сейму [19, с. 75]. Тобто якщо парламент не погоджується з запровадженням виняткового, воєнного стану, тоді він може проголосувати за скасування рішення президента простою більшістю, інакше – винятковий стан продовжує діяти.

Головною відмінністю між другим і третім варіантом є те, що для введення надзвичайного стану в першому випадку необхідна підтримка більшості

депутатів для запровадження, а у другому – неприйняття ними рішення про скасування.

І, нарешті, у Чехії, Великій Британії, Бельгії надзвичайний режим запроваджується органами виконавчої влади, але лише законодавчий орган може його продовжити. Уряд чи глава держави своїм рішенням, яке набирає чинності з моменту підписання, вводять надзвичайний стан, який діє визначений час (зазвичай до 30 днів). Тільки парламент може вирішувати питання щодо його продовження, але не орган, який запровадив надзвичайний стан.

Отже, європейські традиції демократії передбачають обов'язкову присутність парламенту в процедурі впровадження і реалізації особливих правових режимів.

Незалежно від способів введення надзвичайного (воєнного) стану можливою є проблема неспроможності парламенту швидко зібратися для прийняття відповідного рішення (наприклад, перерва в пленарній роботі парламенту, несесійний час або парламент розпущено тощо).

В окремих державах передбачено можливі спеціальні процедури, якщо парламент не може зібратися для введення надзвичайного (воєнного) режиму чи затвердження рішення виконавчої влади про це. У такому випадку законодавством передбачена можливість прийняти рішення про оголошення надзвичайного стану іншим органом влади. Утім і за такого розвитку подій парламент повинен у найкоротші терміни зібратися на пленарне засідання та затвердити таке рішення. Надзвичайний стан, оголошений рішенням іншого органу влади, діє до першого засідання парламенту і скасовується, якщо парламент на цьому засіданні не затвердить відповідне рішення.

Найчастіше парламентські функції з встановлення особливого правового режиму перебирає на себе глава держави. У Болгарії (ст. 100 Конституції), Словенії (ст. 92 Конституції), Литві (ст. 142 Конституції), Угорщині (ст. 19 Конституції) у разі неспроможності парламенту президент країни одноосібно оголошує надзвичайний стан [25].

Для недопущення узурпації влади в умовах надзвичайної ситуації можливе встановлення необхідності погодження такого рішення кількома органами влади одночасно. Наприклад, відповідно до статей 200–201 Конституції Сербії це здійснюють президент, голова уряду та голова парламенту. Президент і уряд можуть оголосити надзвичайний стан відповідно до ст. 48* Конституції Греції та ст. 101 Конституції Хорватії.

Інший парламентський орган також може перебрати на себе повноваження парламенту, як наприклад, в Іспанії – Постійна комісія депутатів (ст. 116

Конституції), у Португалії – Постійна комісія (ст. 138 Конституції), у Німеччині – Загальний комітет (ст. 115-а Конституції).

Контроль (і парламентський, і судовий) за введенням та продовженням надзвичайного стану й реалізацією надзвичайних повноважень органами державної влади є однією з гарантій збереження демократії. Оскільки встановлення особливих правових режимів негативно впливає на основні права людини, на демократію і верховенство права в цілому, ретельне вивчення парламентом рішень, прийнятих органами виконавчої влади, та судовий розгляд актів парламенту чи виконавчої влади мінімізує негативні прояви. Висвітлюючи роль судової влади при введенні особливих правових режимів, Н. В. Коваленко [11] та В. Купрій [26] слушно зазначають, що саме суди визначають законність уведення надзвичайного режиму та заходів, яких уживають під час надзвичайної ситуації. Саме на судову систему покладено обов'язок забезпечувати одне з основоположних прав людини, що не може бути обмежене за жодних обставин, а саме – права на справедливий судовий розгляд. Можуть засновуватися на період введення надзвичайного стану спеціальні судові органи в Польщі, Португалії, Великій Британії, проте утворення надзвичайних судів у багатьох державах заборонено (наприклад, у Болгарії та Німеччині).

Загальнонаціональний представницький орган уповноважений контролювати всі допустимі методи надзвичайного реагування виконавчої влади на надзвичайні обставини, чітко регулювати обсяг повноважень глави держави, голови виконавчої влади, при цьому не обмежуючи виконавчу владу в можливості швидко реагувати на виникнення екстремальної ситуації. Для демократичних держав парламентський контроль є невід'ємною характеристикою особливого правового режиму. Компетенцією парламенту є скасування (або непродуктивності) особливого стану. Взагалі, парламентський контроль за актами й діями органів влади під час надзвичайного стану має важливе значення для реалізації верховенства права й демократії, що неодноразово підкреслювала Венеційська комісія [22].

Контрольна компетенція парламенту щодо запровадження особливих правових режимів на прикладі окремих держав

Уведення, тривалість, продовження, скасування надзвичайного стану, реалізація надзвичайних повноважень іншими органами мають бути у сфері дії контрольної компетенції парламенту держави. Схожий механізм бачимо саме в конституціях більшості європейських країн. Проте особливу увагу в подальшому буде приділено аналізу конституційного законодавства Франції, Німеччини та Іспанії через очевидні особливості, на нашу думку, такого правового регулювання.

Так, у Конституції Франції 1958 р. передбачено систему особливих правових режимів і роль парламенту Франції у здійсненні контролю за застосуванням виняткових заходів у рамках надзвичайного стану. Конституційно-законодавче регулювання закріпило зміну ролі парламенту за умов спеціальних режимів – такі режими можуть встановлюватися і парламентом (з наступним контролем Конституційної ради). При цьому із 2015 р. законом передбачаються спеціальні форми парламентського контролю за діями щодо забезпечення надзвичайного стану. Органи виконавчої влади зобов'язані інформувати палати парламенту про всі заходи, вжиті у межах цього режиму, і на вимогу палат надавати додаткову інформацію. Таке розширення контрольної компетенції парламенту є однією з гарантій демократичного суспільства, недопущення свавілля адміністративних органів та дотримання ними конституційних вимог правової держави в напружений період дії надзвичайного стану. Здійснення адекватного парламентського контролю дає змогу збалансувати ефективну антикризову політику (антитерористичну тощо) та захист основних прав і свобод людини.

Термін «кризова ситуація» (*états de crise*) вжито у французькій Конституції 1958 р. [27] після конституційної реформи 23 липня 2008 р., одним із наслідків якої стало встановлення особливостей законодавчої процедури щодо законопроектів, які стосуються кризових ситуацій: такі питання розглядаються палатами парламенту без дотримання мінімальних термінів між внесенням тексту та його обговоренням на пленарному засіданні палати (ст. 42 Конституції) та з автоматичним включенням до пріоритетного порядку денного (ст. 48 Конституції). Проте саме поняття «кризова ситуація» в конституційному тексті не розкривається. У самому Основному законі закріплені два конституційно-правові режими для врегулювання «кризових ситуацій»: пряме президентське правління (ст. 16) та стан облоги (ст. 36). У першому випадку Президент може вживати будь-які заходи, потрібні для відновлення нормального функціонування держави, за наявності серйозної зовнішньої чи внутрішньої загрози (перша умова) у разі припинення роботи конституційних органів влади (друга умова).

Статтею 16 Конституції передбачено, що однієї лише юридичної кваліфікації фактичних обставин недостатньо для ухвалення президентом рішення про наявність такої «кризової ситуації». Зі свого боку, Державна рада Франції розглядає президентські рішення про початок та припинення застосування ст. 16 Конституції як «акти управління» (*acte de gouvernement*), що мають політичний характер, за якими судовий контроль не здійснюється. Це дає змогу главі держави вдаватися до широкого тлумачення фактичних обставин, що виправдовують настання та одночасну дію кожної з двох умов (це

стосується й єдиного випадку застосування ст. 16 у 1961 р.). Однак самі заходи, яких вживає президент у рамках виняткових повноважень, за своєю правовою природою належать до сфери законодавчого чи підзаконного регулювання, отже, можуть бути оскаржені в порядку подальшого, зокрема конституційного (з 2008 р.), контролю. Крім того, на період дії виняткових повноважень палати парламенту збираються за законом і не можуть бути розпущені (абз. 4 ст. 16 Конституції) [27]. Застосування ст. 16 Конституції передбачає тимчасове зосередження законодавчої та виконавчої влади у руках глави держави, а народне представництво змушене відійти на другий план. Тому, згідно з практикою, що склалася (ситуація 1961 р.), представницький орган не може ані здійснювати законодавчу функцію з питань, урегульованих президентськими рішеннями, прийнятими на підставі ст. 16 Конституції, ані виносити вотум недовіри уряду поза періодом парламентської сесії.

У разі використання президентом виняткових повноважень у демократичній державі парламенту належить відігравати активнішу роль. Тому конституційна реформа 23 липня 2008 р. створила умови для опосередкованого парламентського контролю, надавши головам палат парламенту, а також 60 депутатам або сенаторам право звернення до Конституційної ради для перевірки наявності та збігу фактичних обставин, що виправдовують звернення до ст. 16 Конституції. Висновок Ради з цього питання підлягає опублікуванню, але не обмежує главу держави. Таким чином, через парламентський запит установча влада розширила консультативну компетенцію Конституційної ради в межах ст. 16 Конституції. Водночас ст. 68 Конституції передбачене притягнення парламентом, який перетворюється на Високий суд, глави держави до політичної відповідальності, у разі його зловживання винятковими повноваженнями за ст. 16, за вчинення діянь, явно несумісних із здійсненням президентського мандату.

Статтею 36 Конституції 1958 р. передбачено ще один вид кризової ситуації – стан облоги (*état de siege*), що вводиться на підставі декрету Ради міністрів. Відповідно до Оборонного кодексу Франції стан облоги може бути введений у разі неминучої загрози, що виникає внаслідок війни з іноземною державою або збройного повстання. Особливістю цього режиму є наділення збройних сил розширеними повноваженнями з охорони громадського порядку, а також розширення підвідомчості військових судів [28]. Зважаючи на значні обмеження колективних та індивідуальних прав і свобод, які передбачає режим стану облоги, ст. 36 Конституції встановлює, що для його продовження на термін понад 12 днів потрібне отримання попередньої згоди Парламенту (інші спеціальні форми парламентського контролю щодо режиму стану

облоги ані конституційними, ані законодавчими нормами не передбачено). Проте стан облоги, як видається, слід позначити як «сплячий» конституційно-правовий режим (який жодного разу не оголошувався у Франції після закінчення Другої світової війни).

З 14 листопада 2015 р. до 1 листопада 2017 р. безперервно діяв режим надзвичайного стану (*état d'urgence*), спрямований на протидію терористичній загрозі. Терористичні акти, вчинені 5 січня та 13 листопада 2015 р. у Парижі, а також 14 липня 2016 р. у Ніцці, спричинили як оперативний захід реагування негайне введення режиму надзвичайного стану. Правова кваліфікація фактичних обставин, що виправдовують застосування ст. 16 Конституції, показує, що друга умова не спостерігалася після терактів у 2015–2016 рр.: конституційні органи державної влади не були позбавлені можливості функціонувати в нормальному режимі. Надзвичайний стан у галузі охорони здоров'я, що дозволяв уряду вводити обмеження, пов'язані з коронавірусом, діяв із 23 березня до 10 липня 2020 р., згодом був відновлений із 17 жовтня 2020 р. із періодичним продовженням (останнє – з 14 жовтня 2021 р. до липня 2022 р.).

Режим надзвичайного стану регулюється Законом Франції № 55-385 «Про надзвичайний стан» від 3 квітня 1955 р. [29], що передбачає значне розширення меж свободи дій адміністративних органів. Він неодноразово вводився як на місцевому (1985–1986 рр., 2021 р.), так і на національному рівні (1961–1962 рр., 2005 р., 2020 р.). Незважаючи на те, що цей режим Конституцією 1958 р. не передбачений, він існує завдяки презумпції конституційності закону, що прийнятий парламентом. Питання конституціоналізації надзвичайного стану порушувалося неодноразово під час проведення конституційних реформ, але поки що такий особливий правовий режим безпосередньо в Конституції Франції не регламентовано.

Взагалі, включення норм, що регулюють інститут надзвичайного стану, до текстів Основних законів, процедура зміни яких значно складніша за процедуру внесення поправок та доповнень до звичайних парламентських актів, є однією з гарантій проти можливого зловживання виконавчою владою своїми винятковими повноваженнями шляхом невиправданого, довільного застосування надзвичайних правових норм для вирішення ситуацій та обставин, що не мають надзвичайного характеру. Наприклад, ст. 196 Конституції Бельгії встановлює, що в період війни або в період, коли палати не можуть вільно зібратися на федеральній території, не може бути розпочатий або продовжений перегляд Конституції [21]. У ст. 169 Конституції Іспанії встановлено, що ініціатива конституційної реформи не може бути здійснена

у воєнний час або в період дії станів, передбачених у ст. 116 Конституції, – стану загрози, надзвичайного та стану облоги [20]. Схожі положення про перегляд конституції містить також ст. 89 Конституції Франції, відповідно до якої процедура перегляду Конституції не може бути розпочата або продовжена у разі посягання на цілісність території [27].

Задля уникнення суперечностей і непорозумінь, унеможливлення зловживань і запобігаючи розширеному тлумаченню, конституції більшості держав, закріплюючи основні засади введення і функціонування особливого режиму, містять бланкетні норми. І вже спеціальні закони чітко визначають усі істотні аспекти діяльності держави в особливих умовах.

Конституція ФРН, наприклад, поряд із кількома видами інституту надзвичайного стану встановлює воєнний стан у зв'язку із захистом від військового нападу, станом зовнішньої напруженості, виконанням союзницьких зобов'язань. Також у конституції є низка норм, пов'язаних із введенням надзвичайного режиму. Так, відповідно до ст. 115-а на пропозицію Федерального уряду Бундестаг за згодою Бундесрата констатує, що Федерація зазнала збройної агресії або що їй безпосередньо загрожує така агресія (стан оборони) [21, с. 211]. Для ухвалення такого висновку потрібна більшість у дві третини поданих голосів, але не менше більшості голосів членів Бундестагу. Якщо скликання Бундестагу неможливе через нездоланні перешкоди або він неповноважний приймати рішення, а ситуація невідкладно потребує негайних дій, такий висновок ухвалює Загальний комітет більшістю у дві третини поданих голосів і принаймні більшістю голосів його членів. Загальний комітет заміщає Бундестаг і Бундесрат і як єдиний орган здійснює його повноваження. Складається з 33 депутатів Бундестагу (призначаються на основі пропорційного представництва фракцій) та Бундесрату (призначається по одному представнику від кожної із 16 земель) [21, с. 211–218].

Загальний комітет також більшістю голосів за потреби може обирати Федерального канцлера або висловити йому недовіру. Проте він не може ухвалювати зміни до Основного закону, скасовувати або припиняти його дію в цілому або частково, передавати верховну владу іншим органам, здійснювати перерозподіл федеральних територій. Акти, ухвалені Загальним комітетом, продовжують діяти тільки протягом шести місяців з моменту скасування стану оборони, якщо до цього вони вже не скасовані Бундесратом та Бундестагом.

З моменту оголошення стану оборони до Федерального канцлера переходить право видавати накази і командувати збройними силами. Під час стану оборони відбувається вертикальний перерозподіл компетенції: феде-

ральні органи отримують повноваження щодо конкуруючого законодавства і з питань законодавчої компетенції земель. Ці закони потребують схвалення Бундесратом. Законопроекти Федерального уряду, які він вважає невідкладними, мають направлятися в Бундесрат одночасно з їх переданням у Бундестаг. Бундесрат і Бундестаг розглядають їх негайно на спільному засіданні (ст. 115-d) [21, с. 211–218].

Чітко регламентує питання запровадження особливого правового режиму ст. 116 Конституції Іспанії, визначивши різновиди, процедуру, особливості функціонування органів влади і відносини між ними. Конституція регулює оголошення стану загрози, надзвичайного і стану облоги, встановлює відповідні повноваження органів влади та можливі обмеження.

Відповідно до п. 2 ст. 116 стан загрози оголошується декретом Ради міністрів на строк до 15 днів, з повідомленням про це Конгресу депутатів, який у таких випадках збирається невідкладно і без дозволу якого не може бути продовжений вказаний строк. Декрет також визначає територію країни, на яку поширюється його дія.

За п. 3 ст. 116 надзвичайний стан оголошується декретом Ради міністрів на строк до 30 днів, із попереднього дозволу Конгресу депутатів. Дозвіл і оголошення надзвичайного стану повинні чітко визначати мету, з якою він запроваджується, частину території, на яку поширюється, і термін його дії. Термін дії може бути продовжений на такий самий термін з тими самими умовами.

Згідно з п. 4 ст. 116 стан облоги оголошується абсолютною більшістю голосів у Конгресі депутатів і винятково за пропозицією Уряду. Конгрес визначає частину території, на яку поширюється стан облоги, термін і умови його дії.

Під час дії будь-якого зі станів не може бути розпущено парламент. Якщо оголошення таких станів відбувається не під час сесії, то автоматично скликаються засідання Палат. Якщо обставини вимагають оголошення указаних станів, а Конгрес розпущено або термін дії його мандату сплинув, то Постійна депутатська комісія приймає повноваження Конгресу. Принцип відповідальності уряду і його представників діє і в умовах особливого правового режиму [20, с. 129].

Ще однією особливістю функціонування державного механізму зарубіжних країн за надзвичайних обставин є закріплення неможливості формувати органи влади шляхом виборів, які за звичайних обставин повинні проводитися через певні проміжки часу. Так, відповідно до ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. дозволено відмови-

тися від зобов'язань гарантувати більшість основних прав людини, включно з виборчими правами, під час війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації. Тому в багатьох конституціях європейських держав (Греція, Італія, Іспанія, Німеччина, Литва, Словенія, Польща, Угорщина, Хорватія) містяться положення, згідно з якими у разі надзвичайної ситуації можуть бути відтерміновані майбутні вибори, зокрема шляхом продовження строку повноважень парламенту. Також за загальним правилом забороняється розпуск парламенту за умов надзвичайної ситуації (Іспанія, Німеччина, Польща, Португалія, Угорщина). Зазвичай передбачено, що якщо строк повноважень президента, парламенту чи місцевих представницьких органів влади спливає під час надзвичайного/воєнного стану (у ст. 131 конституції Естонії, наприклад, додатково зазначено – або упродовж трьох місяців після скасування надзвичайного стану чи воєнного стану), цей строк продовжується [22]. Нові вибори, як правило, призначають протягом встановленого у законі строку після скасування надзвичайного/воєнного стану.

Таким чином, проведений порівняльно-правовий аналіз дозволяє виокремити ключові аспекти та особливості встановлення надзвичайного (воєнного) режиму і функціонування органів влади європейських держав за надзвичайних умов та можливі напрями вдосконалення національного законодавства щодо воєнного стану. Більшість проблемних питань у нашому законодавстві врегульовано, проте певні вдосконалення потрібні.

У законодавстві чітко передбачено адміністративні, політичні, військові, правові, економічні та інші заходи, спрямовані на запобігання або ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій.

Чіткість у законодавчому розмежуванні видів надзвичайних ситуацій і тих особливих правових режимів, які вони спричиняють, здається більш доцільною і виправданою для правозастосування.

Видання акта про надзвичайний режим, як правило, веде до значного розширення повноважень виконавчих органів влади, адміністративного та карального апарату з обмеженням певних соціально-економічних, політичних та інших прав громадян і покладенням на них деяких додаткових обов'язків. Тому необхідним елементом законодавства про надзвичайний режим є чітка регламентація меж допустимих обмежень громадянських свобод.

Законодавством чітко передбачено підстави і порядок його запровадження, державний орган (або органи), що уповноважений його запроваджувати.

Закріплено межі дії особливого правового режиму в часі та в просторі.

При делегуванні парламентом його законодавчих повноважень виконавчій владі мета, зміст та обсяг делегованих повноважень мають бути чітко визначені в законі.

Установлення обов'язку подати всі розроблені відповідно до делегованих повноважень урядові укази швидко (або протягом визначеної кількості днів) до парламенту для схвалення чи відхилення запобігає небезпечній концентрації таких повноважень у руках виконавчої влади.

Передбачені законом певні інституційні зміни повинні обмежуватися військовою кризою та збройними силами держави. Збільшення повноважень військової влади передбачає передачу військовим органам управління окремих функцій органів державної влади. Воєнний стан вводиться до припинення агресії, нападу тощо, тобто на невизначений час (наразі в Україні вже двічі подовжено воєнний стан).

Органами влади, які вирішують питання запровадження надзвичайного режиму, є парламент (як гарант охорони демократії), уряд та глава держави.

Передбачено спеціальні процедури на випадок, якщо парламент не може зібратися для запровадження чи затвердження надзвичайного режиму. Задля недопущення узурпації влади в умовах надзвичайної ситуації можливе встановлення необхідності погодження такого рішення одразу кількома органами влади (наприклад, президент, голова уряду та голова парламенту).

Висновки

Воєнний стан в Україні запроваджується указом Президента, що має бути затверджений Верховною Радою протягом 48 годин з моменту звернення глави держави. Імовірно, доцільним було б передбачити альтернативні варіанти щодо оголошення надзвичайного/воєнного стану і затвердження іншими органами влади, якщо, наприклад, наявна нині процедура унеможлиблюється, враховуючи, що в надзвичайних умовах ворожого нападу можуть відбуватися неочікувані події, які при прийнятті закону в мирний час могли бути невідомі й навіть не уявлятися. Наприклад, закріплення повноваження щодо оголошення надзвичайного/воєнного стану за головою уряду та головою парламенту, тобто колегіальне рішення голів вищих органів влади; затвердження іншим внутрішньо парламентським колегіальним органом тощо.

Законодавством передбачено і парламентський, і судовий контроль за введенням та продовженням особливих правових режимів та застосуванням надзвичайних повноважень органами державної влади.

Вживання поняття «надзвичайна ситуація» свідчить про наявність серйозних загроз існуванню суспільного ладу та державної влади. Якщо не запо-

бігти неправомірному розширенню повноважень окремих органів влади, зловживанню владою в надзвичайних ситуаціях, то відновити звичайний режим і повернутися до звичних умов буде складно. Невід'ємними обов'язковими характеристиками діяльності органів публічної влади за надзвичайних умов мають бути відповідальність за свої рішення, підконтрольність та підзвітність.

У будь-якому випадку єдиним призначенням конституційно-правового інституту воєнного/надзвичайного стану (яким би досконалим не був державно-правовий механізм контролю за дотриманням прав людини в період особливого стану) є якнайшвидше відновлення нормального стану суспільства і демократичного правопорядку.

Список використаних джерел

- [1] Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII., ост.ред. 03.08.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 24.06.2022).
- [2] Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 24.06.2022).
- [3] Кузніченко С. О. Державне управління в надзвичайних ситуаціях: проблеми правового забезпечення. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2010. № 3(16). С. 52–56. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2010/ststji_n3_16_2010/Kuznichenko_52.pdf (дата звернення: 24.06.2022).
- [4] Кузніченко С. О., Голуб В. О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель (досвід комплексного дослідження). Херсон : Гельветіка, 2019. 244 с.
- [5] Maksymov S. I., Satokhina N. I. Rule of law and state of exception: The genesis of the problem. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, issue 2. P. 47–54. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.47-54](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.47-54).
- [6] Bukhanevych O. M. Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, issue 2. P. 55–65. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.55-65](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65).
- [7] Bukhanevych O. M., Mernyk A. M., Petryshyn O. O. Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, issue 1. P. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [8] Чистоклетов Л., Хитра О., Остапенко Л., Скриньковський Р. Поняття, ознаки та зміст правових режимів, що запроваджуються під час виникнення кризових ситуацій. *Траєкторія науки*. 2018. № 4(3). С. 6001–6006. URL: https://www.researchgate.net/publication/323693733_Concepts_Features_and_Content_of_Legal_Regimes_Introduced_During_Crisis_Situations/fulltext/5aa5c5fba6fdccd544bc4e4d/Concepts-Features-and-Content-of-Legal-Regimes-Introduced-During-Crisis-Situations.pdf (дата звернення: 24.06.2022).
- [9] Голуб В. О. Становлення та розвиток інституту адміністративно-правового режиму воєнного стану : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 20 с.

- [10] Yakoviyk I. V., Chyzhov D. A., Karpachova N. I., Hlushchenko S. V., Chaliuk Y. O. National security policy in Ukraine: a change in the system of power relations of the modern world. *Revista San Gregorio*. 2020. No. 42. P. 224–235. URL: <https://revista.sangregorio.edu.ec/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1555> (last accessed: 24.06.2022).
- [11] Коваленко Н. В. Світовий досвід введення надзвичайних адміністративно-правових режимів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 118–122.
- [12] Таран Д. П. Надзвичайний стан як форма захисту конституції: порівняльний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 56–59.
- [13] Hamann A. Zur Frage eines Ausnahme – oder Staatsnotstandsrechts. *Deutsches Verwaltungsblatt*. 1958. 73(12). S. 405–410.
- [14] Folz H.-E. Staatsnotstand und Notstandsrecht, 1962. 188 s.
- [15] Greene A. Permanent States of Emergency and the Rule of Law: Constitutions in an Age of Crisis (Hart Studies in Security and Justice). Oxford : Hart Publishing, 2018. <https://dx.doi.org/10.5040/9781509906185> (last accessed: 24.06.2022).
- [16] Alford R. P. Permanent State of Emergency: Unchecked Executive Power and the Demise of the Rule of Law. Montreal : McGill-Queen's University Press, 2017. 352 p. URL: <https://permalink.obvsg.at/UGR/AC15196125> (last accessed: 24.06.2022).
- [17] Ballreich H. Das Staatsnotrecht: in Belgien, Frankreich, Großbritannien, Italien, den Niederlanden, der Schweiz und den Vereinigten Staaten von Amerika. 1955. 268 s. URL: <https://permalink.obvsg.at/UGR/AC03169365> (last accessed: 24.06.2022).
- [18] Конституції країн світу / *Електронна бібліотека НБУВ*. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php> (дата звернення: 24.06.2021).
- [19] Конституція Польської Республіки (з передмов. В. Шаповала). Київ : Москаленко О. М., 2018. 82 с.
- [20] Коротюк О. В., Лавринович О. В. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка. Київ : ОВК, 2021. 320 с.
- [21] Коротюк О. В., Лавринович О. В. Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція. Київ : ОВК, 2021. 370 с.
- [22] Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія). Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – міркування. Страсбург, 19 червня 2020 р. CDL-AD(2020)014. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)005rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)005rev-ukr) (дата звернення: 24.06.2022)
- [23] Karpen U., Xanthaki H. Legislation in Europe. A Comprehensive Guide for Scholars and Practitioners. Portland : Hart Publishing, 2017. P. 38.
- [24] Klein E. The States of Emergency According to the Basic Law of the Federal Republic of Germany. *Reports on German Public Law. XIII International Congress of Comparative Law*. Montreal, 1990. URL: <https://academic.oup.com/ajcl/article-abstract/38/4/ib/2580946?redirectedFrom=PDF> (last accessed: 24.06.2022).
- [25] Надзвичайний стан у країнах світу. URL: <https://parlament.org.ua/2020/03/30/analitika-dnya-nadzvichajnij-stan-u-krayinah-svitu/pdf> (дата звернення: 24.06.2022).
- [26] Купрій В. М. Конституційний процес: питання конституційно-правових обмежень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2019. 230 с.

- [27] Повний текст Конституції 1958 р. із змінами, внесеними 23 липня 2008 р. / Сайт Конституційної ради Французької республіки на 19 серпня 2009 р. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf (дата звернення: 24.06.2022).
- [28] Code de la défense. Version en vigueur depuis le 21 décembre 2004. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071307/2005-12-13/ (last accessed: 24.06.2021).
- [29] Loi n°55-385 du 3 avril 1955 relative à l'état d'urgence. Dernière mise à jour des données de ce texte: 30 juin 2018. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000695350/> (last accessed: 24.06.2022).

References

- [1] Law of Ukraine № 389-VIII "On the Legal Regime of Martial Law" (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [2] Law of Ukraine № 2102-IX «On the approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine"» (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>.
- [3] Kuznichenko, S.O. (2010). State management in emergency situations: problems of legal support. *Legal Bulletin "Air and Space Law"*, 3(16), 52-56. Retrieved from http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2010/ststji_n3_16_2010/Kuznichenko_52.pdf.
- [4] Kuznichenko, S.O., Holub, V.O. (2019). *Martial law: foreign experience and the Ukrainian model (experience of the complex research)*. Kherson: Helvetika.
- [5] Maksymov, S.I., Satokhina, N.I. (2021). Rule of law and state of exception: The genesis of the problem. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 47-54. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.47-54](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.47-54).
- [6] Bukhanevych, O.M. (2021). Foreign experience in constitutional and legal regulation of restrictions on human rights in conditions of emergency and martial law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 55-65. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.55-65](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.55-65).
- [7] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [8] Chystokletov, L., Khytra, O., Ostapenko, L., Skrynkovskyi, R. (2018). Concepts, features and content of legal regimes introduced during crisis situations. *Path of Science*, 4(3), 6001-6006. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/323693733_Concepts_Features_and_Content_of_Legal_Regimes_Introduced_During_Crisis_Situations/fulltext/5aa5c5fba6fdccd544bc4e4d/Concepts-Features-and-Content-of-Legal-Regimes-Introduced-During-Crisis-Situations.pdf.
- [9] Holub, V.O. (2017). *Formation and development of the institution of the administrative and legal regime of martial law*. PhD Thesis. Kyiv.
- [10] Yakoviyk, I.V., Chyzhov, D.A., Karpachova, N.I., Hlushchenko, S.V., Chaliuk, Y.O. (2020). National security policy in Ukraine: a change in the system of power relations of the modern world. *Revista San Gregorio*, 42, 224-235. Retrieved from <https://revista.sangregorio.edu.ec/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1555>.

- [11] Kovalenko, N.V. (2016) World experience of introducing emergency administrative and legal regimes. *Visegrad Journal on Human Rights*, 4(1), 118-122.
- [12] Taran, D.P. (2016) The state of emergency as a form of constitutional protection: a comparative aspect. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal Sciences*, 2, 56-59.
- [13] Hamann, A. (1958). Zur Frage eines Ausnahme – oder Staatsnotstandsrechts. *Deutsches Verwaltungsblatt*, 73(12), 405-410.
- [14] Folz, H.-E. (1962). *Staatsnotstand und Notstandsrecht*.
- [15] Greene, A. (2018). *Permanent States of Emergency and the Rule of Law: Constitutions in an Age of Crisis (Hart Studies in Security and Justice)*. Oxford: Hart Publishing. Retrieved July 24, 2022 : <http://dx.doi.org/10.5040/9781509906185>.
- [16] Alford R.P.(2017). *Permanent State of Emergency: Unchecked Executive Power and the Demise of the Rule of Law*. Montreal: McGill-Queen's University Press. Retrieved from <https://permalink.obvsg.at/UGR/AC15196125>.
- [17] Ballreich, H. (1955). *Das Staatsnotrecht: in Belgien, Frankreich, Großbritannien, Italien, den Niederlanden, der Schweiz und den Vereinigten Staaten von Amerika*. Retrieved from <https://permalink.obvsg.at/UGR/AC03169365>.
- [18] Constitutions of the countries of the world. NBUV electronic library. Retrieved from <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
- [19] Shapoval, V. (Ed.). (2018). *Constitution of the Republic of Poland*. Kyiv: Moskalenko O.M.
- [20] Korotiuk, O.V., Lavrynovych, O.V. (2021). *Constitutions of the countries of the world: Italian Republic, Vatican City State, Kingdom of Spain, Portuguese Republic*. Kyiv: OVK.
- [21] Korotiuk, O.V., Lavrynovych, O.V. (2021). *Constitutions of the countries of the world: Kingdom of Belgium, Federal Republic of Germany, Kingdom of Sweden*. Kyiv: OVK.
- [22] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Compliance with the principles of democracy, human rights and the rule of law in the state of emergency – reflections. Strasburh, June 19 2020. CDL-AD(2020)014. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)005rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)005rev-ukr).
- [23] Karpen, U., Xanthaki, H. (2017). *Legislation in Europe: A Comprehensive Guide for Scholars and Practitioners*. Portland, Hart Publishing.
- [24] Klein, E. (1990) The States of Emergency According to the Basic Law of the Federal Republic of Germany. *Reports on German Public Law. XIII International Congress of Comparative Law*. Montreal. Retrieved from <https://academic.oup.com/ajcl/article-abstract/38/4/ib/2580946?redirectedFrom=PDF>
- [25] State of emergency in the countries of the world. Retrieved from <https://parlament.org.ua/2020/03/30/analitika-dnya-nadzvichajnij-stan-u-krayinah-svitu/>.
- [26] Kuprii, V.M. (2019) *Constitutional process: the issue of constitutional and legal restrictions*. PhD Thesis. Kyiv.
- [27] Full text of the 1958 Constitution as amended on 23 July 2008. Source. Website of the Constitutional Council of the French Republic as of August 19, 2009. Retrieved from <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958>
- [28] Code de la défense. Version en vigueur depuis le 21 décembre 2004. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071307/2005-12-13/
- [29] Loi n°55-385 du 3 avril 1955 relative à l'état d'urgence. Dernière mise à jour des données de ce texte: 30 juin 2018. Retrieved from <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000695350/>.

Алла Анатоліївна Гринчак

кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1246-9968

Сергій Васильович Гринчак

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: s.grynchak1974@gmail.com
ORCID 0000-0001-6858-9104

Alla A. Grynchak

PhD in Law, Associate Professor of State Building Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.a.grynchak@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-1246-9968

Serhii V. Grynchak

PhD in Law, Associate Professor of Criminal Law Department № 1
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.grynchak1974@gmail.com
ORCID 0000-0001-6858-9104

Рекомендоване цитування: Гринчак А. А., Гринчак С. В. Особливості функціонування вищих державних органів в умовах надзвичайного (воєнного) стану в європейських країнах: конституційно-правове регулювання. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 6–28. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.262854>.

Suggested Citation: Grynchak, A.A., & Grynchak, S.V. (2022). Features of the Functioning of Higher State Bodies in the State of Emergency (Martial Law) in European Countries: Constitutional and Legal Regulation. *Problems of legality*, 158, 6-28. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.262854>.

Стаття надійшла / Submitted: 12.08.2022

Доопрацьовано / Revised: 20.08.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.08.2022

Опубліковано / Published: 30.09.2022

Особливості участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні

Дар'я Ігорівна Яіцька*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: dariayaitskaya15@gmail.com

Анотація

Статтю присвячено особливостям участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні, введеного починаючи від 24 лютого 2022 р., який триває дотепер. Предмет дослідження становлять інструменти впливу громадськості на процес управління державою, які є актуальними в нинішніх умовах існування України та активно використовуються. Зміст статті поєднує аналіз чинного національного законодавства та практики його реалізації в цій сфері. Мета статті полягає у визначенні специфіки тлумачення поняття «публічне управління» в умовах воєнного стану, аналізі актуальних механізмів участі громадян у публічному управлінні. У дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Здебільшого мета та завдання дослідження передбачають аналіз і синтез інформації, отриманої з окреслених джерел, порівняння інструментів участі громадян у публічному управлінні щодо їх ефективності, а також формулювання авторських висновків із визначеної проблематики, надання рекомендацій для теоретичного та практичного використання. У роботі досліджено інструменти громадської участі в управлінні, які використовуються як за ініціативою самих громадян, так і за ініціативою органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Наголошено на посиленні ролі цифрових засобів впливу громадян на прийняття рішень уповноваженими суб'єктами загальнодержавного та регіонального рівнів. Розглянуто запроваджений механізм онлайн-опитування через портал «Дія». Визначено переваги та недоліки такої форми участі громадян у публічному управлінні. Проаналізовано недоліки правового регулювання електронних звернень в Україні, а також наявну практику оприлюднення та розгляду петицій. На підставі проведеного дослідження в статті сформульовано висновки та надано рекомендації з удосконалення правового регулювання участі громадян у публічному управлінні та практики реалізації норм законодавства про громадську участь.

Ключові слова: публічне управління; громадська участь; воєнний стан; електронна петиція.

The Specifics of Citizens' Participation in Public Administration Under the Martial Law in Ukraine

Daria I. Yaitska*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: dariayaitskaya15@gmail.com

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of citizens' participation in public administration under the conditions of martial law in Ukraine, introduced starting from February 24, 2022, which continues until now. The subject of the study is the tools of public influence on the state management process, which are relevant in the current conditions of existence of Ukraine and are actively used. The content of the article combines the analysis of current national legislation and the practice of its implementation in this area. The author aims to determine the specifics of the interpretation of the concept of "public administration" in the conditions of martial law, to analyze the actual mechanisms of citizen participation in public administration. The research will use general scientific and special methods of scientific knowledge. For the most part, the purpose and tasks of the research involve the analysis and synthesis of information obtained from the outlined sources, the comparison of the tools of citizen participation in public administration in terms of their effectiveness, as well as the formulation of the author's conclusions on certain issues, providing recommendations for theoretical and practical use. The article examines the tools of public participation in management, which are used both at the initiative of citizens themselves and at the initiative of state bodies and local self-government bodies. Emphasis is placed on strengthening the role of digital means of influencing citizens on decision-making by authorized entities at the national and regional levels. The implemented online survey mechanism through the Diya portal was considered. The advantages and disadvantages of this form of citizen participation in public administration are determined. In addition, the author analyzed the shortcomings of the legal regulation of electronic appeals in Ukraine, as well as the existing practice of publicizing and reviewing petitions. Based on the conducted research, the article formulates conclusions and provides recommendations for improving the legal regulation of citizens' participation in public administration and the practice of implementing the norms of legislation on public participation.

Keywords: public administration; citizens participation; martial law; electronic petition.

Вступ

24 лютого 2022 р. РФ здійснила повномасштабне вторгнення на територію України. Указом Президента України № 64/2022 в Україні було введено воєнний стан на 30 днів, а після спливу цього строку та неприпинення військами РФ агресії на території нашої держави дотепер – продовжено [1].

Військові дії агресора спричинили істотні зміни в усіх сферах публічного управління та життєдіяльності громадян. Народ України продемонстру-

вав та продовжує демонструвати всьому світу стійкість, єднання навколо держави та її цінностей, засудження дій РФ, а також бажання в будь-який можливий спосіб брати участь у вирішенні питань загальнонаціонального значення. Отже, виняткову роль сьогодні відіграють механізми участі громадян в управлінні державними справами як інструментарій взаємодії громадськості та органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування, впливу громадян на владні інституції. Наразі навіть ті громадяни, які стверджували свою «аполітичність», «нейтральність», незаінтересованість у політиці та управлінні державою, неприйняття будь-якої сторони, переважно змінили власні погляди та почали не просто цікавитися політичним порядком денним, а й зосередили увагу на можливостях вплинути на процес прийняття владних рішень, що надаються національним законодавством України.

Здебільшого така зміна ставлення до участі в управлінні державними справами зумовлена стрімким зростанням авторитету влади (передусім Президента України як Верховного Головнокомандувача), рішення якої в умовах воєнного стану набули небаченого рівня підтримки з боку громадян. Цілком логічно, що ці перетворення змінили ставлення громадськості з «аполітичного споглядання» на «активну участь».

Окрім прямого впливу на громадську свідомість об'єктивних обставин, тобто нинішніх умов воєнного стану в Україні, слід також визначити як каталізатор посилення ролі участі громадян у публічному управлінні, підвищення рівня заінтересованості в такій участі перетворення в національній правовій системі, які відбуваються останніми роками. Українське право, в тому числі адміністративне право, до сфери регулювання якого належать засади участі громадян в управлінні державними справами, здійснило перехід від застарілих стандартів, які передбачали нерівність у відносинах «держава-громадянин», значний примус, обмеження доступу громадськості до державного управління як процесу, до європейських засад, першочергово до «людиноцентризму» як квінтесенції положень і уявлень про публічно-приватні відносини [2, с. 1970].

Дослідженню засад та механізмів участі громадян у публічному управлінні присвячено численні праці вітчизняних науковців. Зокрема, питання теорії та практики участі громадян в управлінні державними справами розглядалися О. М. Вольською, І. І. Даховою, А. Г. Ємельяновою, Я. В. Лазуром, Д. В. Лученком, Р. С. Мельником, Г. В. Стариковою та ін. Слід зазначити, що останнім часом науковці у своїх дослідженнях приділяють значну увагу цифровізації публічного управління та онлайн-інструментам участі громадян

у процесі управління державою. При цьому невирішеними залишаються проблеми доступності національного законодавства України у сфері участі громадян у публічному управлінні, його структури та точності.

Законодавство України про участь громадян у публічному управлінні включає положення Конституції України, якими проголошено право громадянина брати участь в управлінні державними справами та право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування [3], Закон України «Про звернення громадян» [4], окремі положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [5], інших актів, що частково регулюють процедури та інструменти участі громадськості в управлінні. Отже, сьогодні, поставивши за мету вплинути на управлінський процес та звернувшись до законодавства у цій галузі, громадянин не отримує чіткого переліку можливостей, способів та порядку дій. Таке ускладнення, «розпорошеність» норм права, якими врегульовано зазначене питання, не сприяє проявам заінтересованості громадськості в публічному управлінні, створює враження недоступності, заплутаності механізмів участі в ньому.

В умовах воєнного стану в Україні активна громадськість звернулася до всіх можливих способів впливу на публічне управління, на прийняття загальних значущих рішень. На сьогодні найбільш використовуваними інструментами участі громадян у публічному управлінні є електронні петиції, заповнення анкет, опитувальників, гугл-форм, що розповсюджують органи адміністрації, а також через застосунок «Дія», привертання уваги до проблем окремих міст, регіонів, осіб, груп громадян шляхом розміщення повідомлень у соціальних мережах «Instagram», «Facebook» та «Twitter». Так, можна стверджувати, що участь громадян в управлінні державними справами в нинішніх умовах життя стала майже повністю електронною.

Метою цього дослідження є аналіз механізмів участі громадян у публічному управлінні, що застосовують в умовах воєнного стану в Україні, з точки зору їх дієвості, результативності, оперативності реагування на вимоги громадськості представників публічної влади, а також формулювання пропозицій із удосконалення чинного законодавства та практики його реалізації у сфері залучення громадян до управління державою. Досягнення мети дослідження передбачає вирішення кількох завдань. По-перше, необхідно визначити специфіку розуміння поняття «публічне управління» в умовах війни. По-друге, слід здійснити детальний аналіз засобів громадського впливу на управління державою та регіонами, які наразі є придатними до використання. На підставі проведеного дослідження вбачається доречним сформулювати висновки та рекомендації, відповідаючи

на питання, як держава сьогодні може сприяти участі громадян у публічному управлінні.

Матеріали та методи

Ураховуючи специфічність предмета цього дослідження, а саме його ситуативний характер і новизну, в роботі використовуватимуться наукові джерела для висвітлення варіативності тлумачення поняття «публічне управління», нормативно-правові джерела в частині регулювання участі громадськості в управлінні державою, а також відомості, отримані з офіційних вебсайтів Президента України, інших органів публічної влади України, соціальних мереж, порталу «Дія».

У дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Здебільшого мета та завдання дослідження передбачають аналіз і синтез інформації, отриманої з окреслених джерел, порівняння інструментів участі громадян у публічному управлінні щодо їх ефективності, а також формулювання авторських висновків із визначеної проблематики, надання рекомендацій для теоретичного та практичного використання.

Результати та обговорення

Події 24 лютого 2022 р. внесли свої корективи у визначення пріоритетних завдань і напрямів публічного управління в Україні. Не змінюючи основу розуміння цього процесу, перехід держави до тривалого існування в умовах воєнного стану сприяв висуванню на перший план проблематики вирішення завдань управління у сферах безпеки та захисту населення, оборони України, забезпечення життєво важливих потреб людини.

Публічне управління в умовах воєнного стану

Аналіз наукових підходів до тлумачення поняття «публічне управління» дозволяє виокремити кілька домінуючих серед дослідників позицій. Так, за визначенням В. К. Колпакова, публічне управління є управлінською діяльністю, що здійснюється у публічно-правовій сфері суб'єктами, які на законних підставах набули належної компетенції [6, с. 788–791]. Науковці вказують також, що публічне управління – це цілеспрямований організуючий вплив органів публічної влади (органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій) на суспільні відносини відповідно до покладених на них функцій і повноважень із метою досягнення суспільно корисної мети [7, с. 43–48]. М. І. Зінчук пропонує акцентувати увагу на тому, що публічне управління є способом функціонування і реалізації державної влади як виразника національних інтересів народу [8, с. 117–122]. О. М. Вольська пропонує вважати, що публічне управ-

ління – це першочергово поєднання державного управління та місцевого самоврядування, мета якого контроль діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування з боку громадян через систему виборчого права [9, с. 15–20]. О. М. Охотнікова, Я. О. Арбіч вважають публічне управління запорукою, основним механізмом забезпечення прав і свобод людини [10, с. 174–177].

Усі наведені визначення публічного управління, на нашу думку, розкривають зміст цього правового явища з акцентами на різні його елементи. Досліджуючи публічне управління, передусім слід говорити про три його основні складові: об'єкти, суб'єктів та управлінський вплив. При цьому найглибша сутність публічного управління полягає в служінні народу, забезпеченні його потреб, визначенні та досягненні мети, задля якої таке управління здійснюється. Публічне управління не існує в статичному вакуумному стані, а є таким, що постійно змінюється, адаптується до суспільних, історичних, економічних чинників. Сьогодні, крізь призму об'єктивних обставин існування та розвитку України, публічне управління – це процес організуючого, такого, що впорядковує, прийняття і втілення владних рішень, які мають на меті підтримання стабільної та безпечної життєдіяльності держави і суспільства.

Законодавством України визначено такі форми участі громадян у публічному управлінні: звернення громадян, у тому числі електронні петиції; інформаційні запити громадян; громадська (експертна) оцінка; громадські слухання; інформування; інститут уповноважених (омбудсменів); виявлення громадської думки; зустрічі та консультації з населенням; громадські (експертні) ради та ін.

Перелік форм участі громадян в управлінні державними справами не є закритим, вичерпним. Нормативно-правові акти різного рівня визначають різні форми залучення громадян до вирішення питань публічного управління, не вказуючи на їх обмежену кількість та відводячи значну роль органам регіонального управління у визначенні способів та механізмів громадської участі. Таким чином, наведений перелік форм участі громадян у публічному управлінні може бути за потреби розширено.

В умовах цифрової трансформації суспільства громадяни надають перевагу онлайн-інструментам участі в управлінському процесі. При цьому цифрова реальність, що формується, не лише відкриває можливості для захисту прав людини за допомогою цифрових технологій, а й створює раніше не відомі ризики, зокрема, нерівність користувачів, подолання яких стає новим завданням держави [11, с. 6–19].

Нині, в умовах воєнного стану в Україні, актуальними і найбільш дієвими вбачаються два варіанти участі громадян у публічному управлінні:

- з'ясування громадської думки щодо нагальних питань за посередництва опитувальників, анкет тощо;
- вираження громадської думки (пропозицій, вимог) у текстах електронних петицій та у соціальних мережах.

У першому випадку ініціатором громадської участі в публічному управлінні виступає держава через представників її органів, установ, місцева влада, а в другому – участь відбувається за ініціативою громадян.

Цифрові інструменти участі громадян у публічному управлінні

Варто констатувати, що позитивним зрушенням у сфері взаємодії держави та громадськості за останні півроку є активне застосування цифрових інструментів для встановлення панівної громадської думки з того чи іншого питання управління. Так, за дорученням Кабінету Міністрів України Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифра) реалізувало можливість проведення опитувань громадян віком від 14 років через портал «Дія», а також у мобільному додатку. Замовниками опитування можуть виступати Мінцифра, інші міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади. Результати таких опитувань обробляють й оприлюднюють на порталі та в додатку відповідно. Зазначена ініціатива відповідає умовам доступності та прозорості, не замінює собою голосування, вибори, публічне обговорення, але такі опитування є дієвим і оперативним інструментом з'ясування громадської думки щодо важливих питань.

Приміром, за ініціативою Міністра внутрішніх справ України через портал та додаток «Дія» в умовах воєнного стану було проведено опитування: «Який варіант володіння зброєю в Україні ви вважаєте доречним?». Громадяни мали змогу обрати серед трьох відповідей:

1. «Пістолети можуть мати всі громадяни, які відповідають закону, проте носити зброю заборонено. Зберігати можна буде тільки вдома, використовувати в тирах і на стрільбищах» (легалізація вогнепальної зброї для спеціальних потреб).
2. «Пістолети можуть мати всі громадяни, які відповідають вимогам закону, і можуть вільно носити з собою в громадських місцях» (легалізація вогнепальної зброї для особистого захисту).
3. «Пістолети категорично не повинні бути в обігу серед цивільного населення» (проти легалізації вогнепальної зброї).

Окремо слід підкреслити, що питання та варіанти відповідей було сформульовано без зайвого обтяження законодавчою юридичною термінологією, тобто в доступний та простий для розуміння спосіб.

У цьому опитуванні взяли участь 1 726 452 громадянини України, а за його результатами 58,75 % опитуваних підтримали легалізацію вогнепальної зброї для особистого захисту, 21,82 % – виступили проти легалізації вогнепальної зброї, а 19,43 % – висловилися за легалізацію вогнепальної зброї лише для спеціальних потреб. Кількість громадян, які взяли участь в опитуванні, не є занадто великою порівняно із загальною кількістю користувачів додатку «Дія», що пояснюється як впливом військової агресії РФ на життєдіяльність населення, так і недостатньою поінформованістю про наявні механізми взяти участь у вирішенні питань публічного управління. При цьому варто зазначити, що портал та мобільний застосунок «Дія», його можливості активно популяризуються в соціальних мережах, рекламі, а отже, найближчим часом відсоток участі громадян має зрости.

Крім того, на порталі «Дія» та в мобільному застосунку сьогодні громадянини України можуть повідомити про пошкодження або знищення своєї нерухомості внаслідок військової агресії РФ. Для цього потрібно створити заявку, де вказати власні контакти, дані про пошкоджений об'єкт, прикріпити фото та опис пошкоджень [12]. Такий спосіб фіксації шкоди, завданої агресором приватній власності громадян, є найбільш зручним в умовах воєнного стану та небезпечності особистого звернення до органів держави. Влада України взяла на себе зобов'язання компенсувати шкоду, завдану приватній власності громадян внаслідок збройної агресії РФ, наразі опрацьовується проект відповідного Закону України, який має на меті врегулювати процедуру компенсації.

Розвиток інформаційних технологій, перехід держави до застосування електронних інструментів у значній кількості сфер управління обґрунтовують пріоритетний і перспективний характер цифрової участі громадян у публічному управлінні.

В умовах війни в Україні гостро постало питання перейменування топонімів, які мають зв'язок із радянським минулим та впливом російської культури. Так, місцевими радами було ініційовано збір пропозицій громадян щодо нових назв районів та вулиць. Щоб подати пропозицію, необхідно вказати старий топонім, нову назву, аргументи на її користь, прізвище, ім'я, по батькові, адресу прописки та контактний телефон. Залишити коментар щодо перейменувань також можна в коментарях до допису про опитування на сторінці відповідної місцевої ради у Facebook. До прикладу, за результатами аналізу пропозицій громадян у Харкові проспект Московський змінив назву

на проспект Героїв Харкова. Узвіз Білгородський перейменовано на вулицю Героїв Рятувальників, Білгородське шосе – на Харківське шосе, а район Московський – на район Салтівський [13].

Електронні петиції

Громадська активність в умовах воєнного стану в Україні доволі часто знаходить вираз у текстах електронних петицій на адресу Президента України. Відповідно до положень ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян» громадяни можуть звернутися з електронною петицією до Президента України, Парламенту, Уряду або органу місцевого самоврядування. Електронну петицію, адресовану відповідно Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядають за умови збору на її підтримку не менш як 25 000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції [4].

Незважаючи на передбачену законом можливість звернення з електронною петицією до декількох органів публічного управління, найбільшої популярності серед громадськості набули петиції, адресовані Президентові України. Громадяни звертаються до глави держави з будь-яких питань, незалежно від його конституційної компетенції, часто також зі скаргами на дії або бездіяльність інших державних органів.

У свою чергу, Президент України за законом зобов'язаний розглянути електронну петицію, яка набрала необхідну кількість голосів у встановлені строки, але не має обов'язку вирішити поставлене в ній питання або проконтролювати його вирішення іншим відповідальним суб'єктом. Окрім цієї, також на інші проблеми в правовому регулюванні електронних ініціатив в Україні вказує Д. В. Лученко, порівнюючи вітчизняний досвід та досвід Латвії, європейської країни із взірцевим підходом до застосування цього інструменту е-демократії [11, с. 88–108]. Зокрема, не можна не погодитися із тим, що законодавство має містити певні фільтри щодо змісту електронних петицій. Також доречним міг би бути попередній моніторинг змісту електронних петицій владою чи громадськістю задля визначення можливого превентивного (до збору необхідної кількості голосів) вирішення питання, що в них поставлені [14, с. 124–134].

Аналіз сайту електронних петицій до Президента України дозволяє дійти декількох висновків про роботу цього інструмента участі громадян у публічному управлінні.

По-перше, сайт перевантажений. В умовах війни громадськість активно користується правом на звернення до глави держави в такій формі. Петиції

стосуються всіх наявних проблем життєдіяльності населення України. Так, можемо констатувати необізнаність громадян про коло питань, які входять до компетенції Президента України, особливо під час воєнного стану, громадяни не вважають за потрібне звернутися спершу, наприклад, до органу місцевого самоврядування, якщо питання стосується певного регіону. Таке сліпе використання наданої законом можливості звернення до глави держави не призводить до вирішення порушеного питання, а лише слугує інструментом висловлення думок, боротьби зі стресом, привернення уваги до себе.

По-друге, очевидною є проблема, що викликала відсутність будь-яких фільтрів змісту електронних петицій, перевірки на «адекватність». Переважна частина розміщених на сайті петицій, якщо і містить більш-менш актуальні вимоги, не має жодного обґрунтування. Отже, в громадськості не сформовано належного уявлення про структуру звернення, необхідність мотивації висловлених вимог, офіційну ділову мову звернення до представника органів публічної влади. Окрім встановлення критеріїв до змісту електронної петиції, важливим завданням також є проведення роз'яснювальної роботи (поширення навчальних пам'яток, відеороликів тощо) серед населення про форму та призначення такого інструменту звернення до влади. При цьому варто зауважити, що надмірна формалізація вимог до змісту електронної петиції, визначення суворих фільтрів може призвести до порушення принципу доступності звернення. Очевидно, що підтримання цього балансу неможливе шляхом застосування виключно механічного опрацювання петицій. У порівнянні із створенням спеціального органу (комітету, комісії тощо), який би опікувався питаннями сортування електронних ініціатив, більш раціональним вбачається делегування такого обов'язку недержавному суб'єкту. У такий спосіб держава може отримати щонайменше два позитивних наслідки: 1) розвантаження системи та її працівників; 2) відсутність відповідальності за необ'єктивне сортування електронних петицій.

По-третє, аналіз змісту електронних петицій, які наразі перебувають на стадії збору підписів, свідчить про значний відсоток звернень із однаковими предметами, практично аналогічних, та про такі актуальні для громадськості проблеми: 1) питання виїзду за межі України чоловіків призовного віку; 2) питання погашення заборгованостей громадян за споживчими кредитами; 3) питання заробітної плати військовослужбовців та виплат за безпосередню участь у бойових діях; 4) питання матеріальної допомоги студентам, молодим сім'ям тощо; 5) врегулювання цін на оренду та купівлю нерухомості. Питому вагу всіх онлайн-звернень до глави держави становлять петиції з окреслених проблем, а значна їх повторюваність унеможлиблює об'єктивний збір підписів на їхню підтримку [15].

Інші способи впливу громадськості на публічне управління

Окрім передбачених законодавством України механізмів участі громадян у публічному управлінні, в умовах воєнного стану значної популярності набули також засоби, які надають користувачам соціальні мережі. Так, громадяни активно використовують «Facebook», «Instagram» та «Twitter» для звернення до Президента України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також до органів іноземних держав, міжнародних організацій. Незважаючи на відсутність правового підґрунтя, не можна однозначно говорити про неефективність цього способу привернути увагу впливових посадових осіб, установ, організацій. Здебільшого такі звернення, дійсно, не доходять до адресата з об'єктивних причин. Також значною мірою вони не відповідають критеріям «адекватності», обґрунтованості та не містять чітких вимог до конкретного суб'єкта публічного управління. Безсумнівно, звернення до Президента України (будь-якого іншого представника влади) через соціальні мережі не є формою участі громадян у публічному управлінні. При цьому слід констатувати, що численні повідомлення, адресовані міжнародним інституціям, представникам влади іноземних держав, не позбавлені ефективності в приверненні уваги світової спільноти до проблем України, до незаконних агресивних військових дій РФ, порушень останньою законів і звичаїв війни, застосування тортур, катувань, інших видів насильства до військовослужбовців України та мирного населення.

Сьогодні, коли майже кожна посадова особа, кожний орган державної влади, кожна міжнародна організація мають офіційні профілі в «Twitter», де висловлюються про події у відповідних країнах та світі, інструментом привернення уваги до ситуації в Україні, впливу на рішення влади іноземних держав, міжнародних інституцій, зокрема, щодо надання військової допомоги, отримання оперативної реакції на злочини РФ на території нашої держави, стають численні пости («твіти») громадян із відмітками впливових публічних осіб світу. Так, засновник популярного Telegram-каналу новин «Лачен пише» Ігор Лаченков активно використовує можливості «Twitter» для привернення уваги світової спільноти до війни в Україні. Його «твіти», завдяки підтримці великої кількості громадян, отримують реакції впливових посадових осіб іноземних держав та міжнародних організацій. Так, 18.08.2022 р. Ігор Лаченков написав: «Ukraine, Kharkiv, tonight russian missile hit a residential building. 6 people died, 16 were injured. Russia continues to target civilian objects like it`s nothing. It happens everyday you live peaceful lives and do business with terrorists». Автор прикріпив до публікації фотографії зруйнованої будівлі та пожежі, що зайнялася. На цей «твіт» відреагував Пол Массаро, Старший радник Конгресу США: «Another

sickening, cowardly terrorist attack. But we welcome Russian tourists? Buy Russian gas? Accept Russian blood money? We need to get serious». Подібні, на перший погляд, незначні досягнення у вигляді отримання реакції світу на злочини російської армії в Україні сприяють оперативному розповсюдженню інформації про ситуацію в Україні та посиленню військової підтримки, яка є вкрай необхідною для наближення перемоги. Крім того, Ігор Лаченков поширив на весь світ хештег #RussiaIsATerroristState, який сьогодні масово використовують у «Twitter» та інших соціальних мережах для підтримання визнання РФ державою-терористом на міжнародному рівні та виключення її з міжнародних організацій держав, що об'єднують зусилля на підтримку миру та безпеки у світі [16].

Можливості соціальних мереж, онлайн-платформ і месенджерів в умовах суцільної діджиталізації життя дозволяють активній громадськості також безперервно слідкувати за діяльністю публічних осіб, поширювати докази порушення ними законодавства України, неналежного виконання посадових обов'язків, перевищення повноважень.

Розголос, якому громадяни піддають факти незаконної діяльності представників влади за допомогою онлайн-інструментів, привертає увагу засобів масової інформації і дозволяє вплинути на рішення органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо визнання відповідної поведінки такою, яка порушує закон України, та її припинення.

Наприклад, Харківський Telegram-канал «Труха» в серпні привернув увагу до незаконної та цинічної поведінки директора департаменту земельних відносин Харківської міської ради, який під час війни перебував на відпочинку в Німці зі своєю родиною та розміщував відповідні світлини в «Instagram». Поширення цієї інформації сприяло отриманню реакції міської ради, перевірці фактів та звільненню посадовця [17].

Отже, в сучасних умовах активно працює «інформаційний фронт», громадяни використовують усі можливі онлайн-засоби привернення уваги до війни, незаконної діяльності представників публічної влади та отримання Україною необхідної допомоги.

При цьому засоби участі громадськості в публічному управлінні, поширення важливої інформації та привернення уваги до подій у державі, що надаються соціальними мережами, месенджерами, вебпорталами, є, безумовно, дієвими, проте несуть у собі певні загрози. Так, однією з ключових проблем інформаційної сфери сьогодні є стрімке поширення дезінформації, введення користувачів мережі Інтернет в оману. Наразі відповідальні державні органи працюють над виявленням і блокуванням російських каналів новин, які,

як правило, не вказують на свою приналежність громадянам РФ, а зазвичай маскуються під українські задля отримання інформації про розміщення і пересування Збройних Сил України, розташування об'єктів інфраструктури, їхніх координат тощо. Крім того, новинні канали в «Telegram», які належать громадянам України та спрямовують свою діяльність на поширення інформації про ситуацію в країні, часто розміщують неперевірені відомості, не вдаються до фільтрування отриманих даних, що негативно впливає на свідомість користувачів мережі. Таким чином, використання соціальних мереж, месенджерів та порталів у мережі Інтернет для отримання актуальних відомостей, а також поширення важливої інформації має бути свідомим, що означає розуміння громадянами того, які джерела є офіційними, та необхідності скептичного ставлення до непідтверджених даних, оприлюднених у мережі. Враховуючи такий стрімкий розвиток зазначених технологій, держава в особі відповідальних органів має приділяти значну увагу моніторингу наявних каналів інформації, виявленню та блокуванню тих із них, які несуть загрозу як для державного суверенітету України, так і для прав людини. Очевидно, що в умовах воєнного стану пріоритети в публічному управлінні зміщуються, проте саме держава є відповідальною за дотримання балансу, гармонізації прав людини та прагнення забезпечити мир і безпеку [18, с. 3014–3022].

Ініціативи фахової громадськості

Окрему увагу доцільно приділити ініціативам свідомої фахової громадськості щодо допомоги суспільству та державі у вирішенні нагальних проблем воєнного стану, зокрема оформлення шкоди, що завдана внаслідок військових дій РФ. Яскравим прикладом підтримки держави представниками юридичної спільноти є створення Робочої групи з удосконалення механізму фіксації фактів пошкодження (руйнації) нерухомого майна приватних осіб та відшкодування завданих у результаті збройної агресії РФ збитків, результатом роботи якої стала Резолюція, що містить методичні рекомендації з фіксації фактів пошкодження (руйнації) майна внаслідок збройної агресії РФ проти України та пропозиції з удосконалення чинного законодавства з відшкодування збитків. Зазначені пропозиції спрямовано до Голови Верховної Ради України, а також Комісії з проведення аудиту збитків, завданих внаслідок збройної агресії РФ, Кабінету Міністрів України [19, с. 165–183].

Висновки

Проведене дослідження особливостей участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні дає підстави дійти таких висновків.

Першочергово слід констатувати значну перевагу цифрових інструментів взаємодії громадськості та владних суб'єктів, порівняно з можливостями, які надає законодавство України офлайн. Це пояснюється зручністю та безпечністю участі в публічному управлінні, відсутністю залежності від місця перебування, часу та обстановки. Заінтересованість громадян у використанні доступних онлайн-інструментів впливу на управлінський процес у державі має сприяти розширенню наявних можливостей, відведенню на другий план таких форм участі, як зустрічі представників влади з населенням, громадські слухання, консультації тощо.

Найбільш популярним інструментом надання пропозицій, висловлювання вимог на сьогодні залишаються електронні петиції на адресу Президента України. При цьому в процедурі їх подання та розгляду існує кілька недоліків, за умови усунення яких ця форма участі громадян у публічному управлінні може бути перспективною та ефективною.

Позитивним нововведенням останнього часу стали опитування, що проводяться через портал та додаток «Дія».

Крім того, в умовах воєнного стану громадськість активно використовує можливості соціальних мереж, месенджерів і вебпорталів для привернення уваги до локальних та загальнодержавних проблем, що потребують широкого розголосу та відповідного вирішення.

Рекомендації

За результатами аналізу особливостей участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні можемо сформулювати такі рекомендації з удосконалення правового регулювання та практики застосування механізмів громадської участі.

1. Подальше дослідження та розробка проєкта єдиного акта законодавства України, який би містив визначення поняття «участь громадян у публічному управлінні», форми та механізми громадської участі, перелік суб'єктів, відповідальних за організаційне забезпечення участі та ефективність процедур, а також встановлював би відповідальність уповноважених осіб за перешкоджання громадянам в участі в управлінському процесі.

2. Урахування тенденції переходу громадської участі в публічному управлінні в режим онлайн, надання громадянами переваги цифровим інструментам участі. Розширення кола можливостей вираження думки, висловлювання пропозицій або вимог до уповноважених суб'єктів влади в електронній формі. Популяризація існуючих онлайн-інструментів впливу громадськості

на публічне управління, поширення навчальних і довідкових матеріалів про механізми участі. Проведення роз'яснювальної роботи щодо компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування для мінімізації кількості звернень громадян не за адресою відповідального за певне питання суб'єкта.

3. Збільшення кількості опитувань із важливих питань публічного управління на порталі та в мобільному додатку «Дія». Привернення уваги громадян до такого інструменту висловлювання думки. Підготовка та оприлюднення звітів про результати опитувань і прийняті на їх підставі рішення органів державної влади.

4. Реформування інституту електронних петицій в Україні. Визначення критеріїв прийнятності онлайн-звернення. Усунення повторюваності предметів електронних петицій, удосконалення можливостей сортування їх за категоріями та конкретним змістом. Перегляд законодавчої норми про обов'язок адресата петиції розглянути її за умови набрання необхідної кількості голосів протягом встановленого часу, визначення обов'язковості вирішення порушеного в онлайн-зверненні питання та оприлюднення результатів.

Список використаних джерел

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 24.06.2022).
- [2] Voiko I. V., Zyma O. T., Mekh Y. V., Soloviova O. M., Somina V. A. Administrative Procedure: European Standards and Conclusions for Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 2019. Vol. X, Winter, 7(45): 1968–1975. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).03](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).03).
- [3] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.06.2022).
- [4] Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80/conv#n145> (дата звернення: 24.06.2022).
- [5] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.06.2022).
- [6] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 5: Адміністративне право / редкол.: Ю. П. Битяк (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. С. 788–791.
- [7] Задохайло О. А. Співвідношення понять «державне управління», «публічне управління» та «публічне адміністрування» в категоріальному апараті адміністративного права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2020. Вип. 31. С. 43–48.

- [8] Зінчук М. І. Генезис наукового розуміння поняття публічного адміністрування в світі та Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. Вип. 19. С. 117–122.
- [9] Вольська О. М. Публічне управління як системне явище в сучасному суспільстві. *Таврійський науковий вісник*. 2020. Вип. 3. С. 15–20.
- [10] Охотнікова О. М., Арбич Я. О. Публічне адміністрування як запорука забезпечення прав і свобод людини в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 4. С. 174–177.
- [11] Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства : монографія / Д. В. Лученко, О. В. Капліна, В. Я. Настюк та ін. ; за ред. Д. В. Лученка. Харків : НЮА імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 6–19.
- [12] Вебпортал «Дія». URL: <https://diia.gov.ua/> (дата звернення: 24.08.2022).
- [13] Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. URL: <https://www.city.kharkov.ua/> (дата звернення: 24.06.2022).
- [14] Лученко Д. В. Електронні ініціативи як інструмент е-демократії: досвід України і Латвії. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 124–134. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.245992>.
- [15] Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/> (дата звернення: 24.08.2022).
- [16] Telegram-канал «Лачен пише». URL: <https://t.me/lachentyt> (дата звернення: 24.06.2022).
- [17] Telegram-канал «Труха Харків». URL: <https://t.me/truexakharkiv> (дата звернення: 24.08.2022).
- [18] Boiko, I. V. et al. Universal human rights and state sovereignty. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2020. Vol. 9. 3014–3022.
- [19] Резолюція Робочої групи. *Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації : тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.)*. Харків : НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2022. С. 165–183. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/> (дата звернення: 24.08.2022).

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [2] Boiko, I.V., Zuma, O.T., Mekh, Y.V., Soloviova, O.M., Somina, V.A. (2019). Administrative Procedure: European Standards and Conclusions for Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. X, 7(45), 1968-1975. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7\(45\).03](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.7(45).03).
- [3] Constitution of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [4] Law of Ukraine No. 393/96-VR "On the appeal of citizens" (1996, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80/conv#n145>.
- [5] Law of Ukraine No. 280/97-VR "On local self-government in Ukraine" (1997, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [6] *Great Ukrainian legal encyclopedia* (Vols. 1-20); Vol. 5: Administrative law. (2016). Yu.P. Bityak et al. (Eds.). Kharkiv: Pravo, 788-791.

- [7] Zadyhaylo, O.A. (2020). Correlation of the concepts of "state administration", "public administration" and "public management" in the categorical apparatus of administrative law. *Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda "PRAVO"*, 31, 43-48.
- [8] Zinchuk, M.I. (2018). The genesis of the scientific understanding of the concept of public administration in the world and in Ukraine. *Investments: practice and experience*, 19, 117-122.
- [9] Volska, O.M. (2020). Public administration as a systemic phenomenon in modern society. *Taurian Scientific Bulletin*, 3, 15-20.
- [10] Okhotnikova, O.M., & Arbych, Ya.O. (2020). Public administration as a guarantee of ensuring human rights and freedoms in Ukraine. *Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 174-177.
- [11] Luchenko, D.V., Kaplina, O.V., Nastyuk, V.Ya. al. (Eds.). (2022). *Human rights in the conditions of digital transformation of society*. D.V. Luchenko (Ed.). Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University, 6-19.
- [12] "Diya" web portal. Retrieved from <https://diia.gov.ua/>.
- [13] The official website of the Kharkiv City Council, the Mayor, and the Executive Committee. Retrieved from <https://www.city.kharkov.ua/>.
- [14] Luchenko, D.V. (2021). Electronic initiatives as a tool of e-democracy: the experience of Ukraine and Latvia. *Problems of legality*, 155, 124-134. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.245992>.
- [15] Electronic petitions. Official online representation of the President of Ukraine. Retrieved from <https://petition.president.gov.ua/>.
- [16] "Lachen writes". Telegram channel. Retrieved from <https://t.me/lachentyt>.
- [17] "Trukha Kharkiv". Telegram channel. Retrieved from <https://t.me/truexakharkiv>.
- [18] Boiko, I.V. et al. (2020). Universal human rights and state sovereignty. *International Journal of Criminology and Sociology*, 9, 3014-3022.
- [19] Resolution of the Working Group. (June, 2022). *Issues of documentation, determination of damage and compensation for damages caused to Ukraine and its citizens as a result of the armed aggression of the Russian Federation: materials of the int. scient. and pract. conf.* Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University, 165-183. Retrieved from <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/>.

Дар'я Ігорівна Яїцька

аспірантка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: dariayaitskaya15@gmail.com
ORCID 0000-0001-5198-3711

Daria I. Yaitska

PhD Student of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: dariayaitskaya15@gmail.com
ORCID 0000-0001-5198-3711

Рекомендоване цитування: Яїцька Д. І. Особливості участі громадян у публічному управлінні в умовах воєнного стану в Україні. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 29–46. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.265030>.

Suggested Citation: Yaitska, D.I. (2022). The Specifics of Citizens' Participation in Public Administration Under the Martial Law in Ukraine. *Problems of legality*, 158, 29-46. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.265030>.

Стаття надійшла / Submitted: 10.08.2022

Доопрацьовано / Revised: 16.08.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2022

Опубліковано / Published: 30.09.2022

Доктрина фідучіарних обов'язків у корпоративному праві крізь призму фідучіарних правовідносин і принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності

Ганна Олександрівна Уразова*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: annaurazova@ukr.net

Анотація

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлено відсутністю в цивілістиці єдиного підходу до розуміння фідучіарних правовідносин, що перешкоджає розкриттю сутності доктрини фідучіарних обов'язків; недостатнім аналізом поняття «фідучіарні обов'язки», що позбавляє можливості визначити зміст обов'язків, які виникають у суб'єкта фідучіарних правовідносин; нез'ясованістю сутності доктрини фідучіарних обов'язків, що перешкоджає її повноцінному застосуванню до регулювання цивільно-правових відносин, притягненню до відповідальності осіб, у яких виникають фідучіарні обов'язки. Мета статті полягає в розкритті сутності доктрини фідучіарних обов'язків крізь призму фідучіарних правовідносин та принципів цивільного права, зокрема, справедливості, добросовісності, розумності та лояльності, на прикладі корпоративного права. У дослідженні проблеми використано комплекс методів. Теоретичну та методологічну основу становлять діалектичний, історичний і порівняльні методи, за допомогою яких досліджено процеси становлення, розвитку й застосування доктрини фідучіарних обов'язків в Україні та зарубіжних країнах та розроблено комплексний понятійно-категоріальний апарат цієї доктрини. Використано методи аналізу, синтезу, логічного узагальнення, наукової абстракції, формально-логічний. За допомогою методу класифікації виокремлено групи фідучіарних обов'язків. Метод теоретичного узагальнення дав змогу встановити суб'єктів, у яких виникають фідучіарні обов'язки. У роботі проаналізовано фідучіарні правовідносини, їх взаємозв'язок із доктриною фідучіарних обов'язків, механізм функціонування останньої в романо-германській та англо-американській правових системах; спеціальні юридичні методи тлумачення правових норм, за допомогою яких визначено концептуальні засади функціонування та розвитку доктрини фідучіарних правовідносин, а також напрями її практичного впровадження в судовій практиці; досліджено норми чинного законодавства, що стосуються фідучіарного обов'язку в корпоративному праві, застосування доктрини фідучіарних обов'язків у практиці Верховного Суду; визначено складові доктрини фідучіарних обов'язків: фідучіарні правовідносини, фідучіарні повноваження, фідучіарні обов'язки, принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності; розкрито сутність доктрини фідучіарних обов'язків у корпоративному праві.

Ключові слова: корпоративне право; фідучіарні обов'язки; фідучіарні правовідносини; фідучіарні повноваження; юридична особа.

The Doctrine of Fiduciary Obligations in Corporate Law Through the Prism of Fiduciary Legal Relations and the Principles of Justice, Conscience, Reasonableness and Loyalty

Hanna O. Urazova*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: annaurazova@ukr.net

Abstract

The relevance of the study is due to the lack of a single approach to understanding fiduciary legal relations in civil studies, which prevents the disclosure of the essence of the doctrine of fiduciary duties; insufficient analysis of the concept of «fiduciary duties», which makes it impossible to determine the content of duties arising from the subject of fiduciary legal relations; the lack of clarification of the essence of the doctrine of fiduciary duties, which prevents its full application to the regulation of civil legal relations, the prosecution of persons who have fiduciary duties. The purpose of the article is to reveal the essence of the doctrine of fiduciary duties through the prism of fiduciary legal relations and the principles of civil law, in particular, justice, good faith, reasonableness and loyalty, using the example of corporate law. A complex of methods was used in the study of the problem. The theoretical and methodological basis is dialectical, historical and comparative methods, with the help of which the processes of formation, development and application of the doctrine of fiduciary duties in Ukraine and foreign countries were investigated and a complex conceptual and categorical apparatus of this doctrine was developed. Methods of analysis, synthesis, logical generalization, scientific abstraction, and formal-logical methods were used. Using the classification method, groups of fiduciary duties were identified. The method of theoretical generalization made it possible to establish subjects that have fiduciary duties. An analysis of fiduciary legal relations, their relationship with the doctrine of fiduciary duties, the mechanism of functioning of the latter in the Romano-Germanic and Anglo-American legal systems was carried out; special legal methods of interpretation of legal norms, with the help of which the conceptual principles of the functioning and development of the doctrine of fiduciary legal relations, as well as the directions of its practical implementation in judicial practice, are defined; the norms of the current legislation relating to fiduciary duty in corporate law, the application of the doctrine of fiduciary duty in the practice of the Supreme Court were investigated; the components of the doctrine of fiduciary duties are defined: fiduciary legal relations, fiduciary powers, fiduciary duties, principles of justice, good faith, reasonableness and loyalty; the essence of the doctrine of fiduciary duties in corporate law is revealed.

Keywords: corporate law; fiduciary duties; fiduciary legal relations; trust; fiduciary powers; principles of civil law; legal entity.

Вступ

Доктрину фідучіарних обов'язків сформульовано в англо-американському праві, зокрема в корпоративному законодавстві. У найбільш загальному

вигляді вона передбачає, що директор, члени ради директорів, інші менеджери та особи, які фактично управляють юридичною особою, повинні діяти на користь останньої (обов'язок лояльної поведінки, *duty of loyalty*) і розумно (з належною турботою, *duty of care*) [1, с. 10].

У романо-германську правову систему цю доктрину рецесійовано з англо-американського права. Попри те, що в чинному цивільному законодавстві України відсутнє поняття «фідуціарний обов'язок», однак останнім часом доктрина фідуціарних обов'язків дедалі частіше підлягає застосуванню в судовій практиці у сфері корпоративних правовідносин, зокрема, під час визначення відповідальності органу або посадової особи юридичної особи перед юридичною особою.

Водночас у цивільному праві України існують фідуціарні правовідносини, які були відомі ще римському праву, і які, як видається, породжують фідуціарні права та обов'язки. Крім того, неабияке значення для доктрини фідуціарних обов'язків мають принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності, адже, по-перше, впливають на її зміст, по-друге, відповідно перші три поширюються на всі цивільні правовідносини, в тому числі й корпоративні. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 92 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. Отже, законодавець дублює принципи добросовісності та розумності, визначаючи обов'язок органу або особи, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, діяти в інтересах юридичної особи.

Незважаючи на наведене вище правило, на практиці часто трапляються випадки, коли орган або посадова особа юридичної особи діють усупереч її інтересам, керуючись своїми власними цілями. Як зазначається в науковій літературі, «...ряд дій “обрані” керівники можуть вчиняти всупереч не лише інтересам акціонерів, але й інтересам самої юридичної особи, в т. ч. шляхом використання власних посадових можливостей, що проявляється у притягненні до цивільно-правової відповідальності такої організації» [2, с. 24]. У зв'язку з цим виникає питання: хто саме має притягатися до цивільно-правової відповідальності. Аналіз судової практики дає підстави дійти висновку, що до 2018 р. суб'єктом відповідальності була юридична особа. Однак з 2020 р. Верховний Суд у своїй практиці почав застосовувати доктрину фідуціарних обов'язків, а тому суб'єктом відповідальності став(ла) орган або посадова особа юридичної особи.

Застосування цієї доктрини на практиці й недостатнє її наукове дослідження викликають низку питань, зокрема, які дії посадових осіб або органів юридичних осіб слід вважати добросовісними і розумними. У вітчизняній цивілістиці з приводу цього існують різні точки зору. Наприклад, Ю. А. Тобота зазначає, що вони (органи або посадові особи) мають поводити себе у цивільних правовідносинах, суб'єктом яких є юридична особа, так, щоб якомога повніше реалізувати її права та виконати взяті нею на себе обов'язки, передбачати й відвертати порушення прав і законних інтересів інших осіб, у тому числі учасників (засновників) юридичної особи, діяти в цивільному обороті уважно та дбайливо, турбуватися про інтереси контрагентів та докладати якомога більше зусиль задля відвернення можливої шкоди, що їй може бути завдано діями осіб, які становлять орган юридичної особи, іншим учасникам цивільних правовідносин та/або самій юридичній особі [3, с. 132]. Інші вчені вважають недобросовісними дії органів або посадових осіб юридичних осіб, коли вони порушують межі діяльності, надані їм законом [4]. Вважаємо, що обидві думки є прийнятними, і даючи відповідь на це питання, потрібно враховувати зміст принципів справедливості, добросовісності та розумності.

Крім того, труднощі у правозастосуванні викликають й інші обставини. Наприклад, відсутність у цивілістиці єдиного підходу до розуміння фідучіарних правовідносин перешкоджає розкриттю сутності доктрини фідучіарних обов'язків; недостатній аналіз поняття «фідучіарні обов'язки» позбавляє можливості визначити зміст обов'язків, які виникають у суб'єкта фідучіарних правовідносин; нез'ясованість сутності доктрини фідучіарних обов'язків перешкоджає її повноцінному застосуванню до регулювання цивільно-правових відносин, притягненню до відповідальності осіб, у яких виникають фідучіарні обов'язки.

У зв'язку з цим предметом дослідження статті є, по-перше, фідучіарні правовідносини, зокрема, ті, що виникають між органом або особою, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, та самою юридичною особою; по-друге, фідучіарні обов'язки, які є складовою фідучіарних правовідносин і ключовим поняттям доктрини фідучіарних обов'язків; по-третє, такі принципи цивільного права, як справедливість, добросовісність, розумність та лояльність, адже через свою поширеність у різних правовідносинах, видається, що вони також впливають на доктрину фідучіарних обов'язків.

Водночас метою статті є розкриття сутності доктрини фідучіарних обов'язків крізь призму фідучіарних правовідносин та принципи цивільного права, зокрема, справедливості, добросовісності, розумності та лояльності, на прикладі корпоративного права.

Матеріали та методи

Відповідно до завдань наукового пошуку в статті використано комплекс взаємопов'язаних, взаємодоповнювальних методів дослідження. Теоретичною й методологічною основою служать діалектичний, історичний та порівняльний методи, за допомогою яких досліджено процеси становлення, розвитку й застосування доктрини фідучіарних обов'язків в Україні та зарубіжних країнах. Розроблено комплексний понятійно-категоріальний апарат доктрини фідучіарних обов'язків, зокрема, зміст таких основних категорій, як «фідучіарні правовідносини», «фідучіарні обов'язки», «дискреційні повноваження», «принцип справедливості», «принцип добросовісності», «принцип розумності», «принцип лояльності».

У статті також використано методи аналізу, синтезу, логічного узагальнення, наукової абстракції, формально-логічний та ін. Завдяки цьому здійснено аналіз фідучіарних правовідносин, їх взаємозв'язку із доктриною фідучіарних обов'язків, механізм функціонування останньої в романо-германській та англо-американській правових системах; спеціальні юридичні методи тлумачення правових норм, за допомогою яких визначено концептуальні засади функціонування і розвитку доктрини фідучіарних правовідносин, а також напрями її практичного впровадження в судовій практиці. Також досліджено норми чинного законодавства, що стосуються фідучіарного обов'язку в корпоративному праві, зокрема, ЦК України, Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про затвердження Порядку погодження наміру набуття або збільшення особою істотної участі у професійному учаснику фондового ринку», Принципи корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку та ін. Використовуючи діалектичний метод, досліджено початок формування, еволюційний розвиток та застосування доктрини фідучіарних обов'язків у практиці Верховного Суду. Крім того, вибірковий метод, що був застосований для вивчення деяких правових позицій Верховного Суду, дав змогу поширити висновки стосовно розуміння фідучіарних правовідносин, фідучіарного обов'язку на доктрину фідучіарних обов'язків у цілому.

У ході дослідження особливої ваги набули саме методи класифікації та теоретичного узагальнення. За допомогою методу класифікації було виокремлено групи фідучіарних обов'язків за такими критеріями: а) статус особи та б) фактичні відносини між суб'єктами цивільних правовідносин. Метод теоретичного узагальнення дав змогу встановити, по-перше, суб'єктів, у яких виникають фідучіарні обов'язки, а також дійти висновку, що такий обов'язок має місце у фідучіарних правовідносинах; по-друге, розглянути доктринальні

підходи до розуміння фідучіарних правовідносин та виокремити основні ознаки цих правовідносин.

Використання загальнотеоретичного методу індукції дало можливість окремо дослідити складові доктрини фідучіарних обов'язків, а саме: фідучіарні правовідносини, фідучіарні повноваження, фідучіарні обов'язки, принципи справедливості, принцип добросовісності, принцип розумності та принцип лояльності, дійти загального висновку, що сутність доктрини фідучіарних обов'язків у корпоративному праві розкривають фідучіарні правовідносини, які, у свою чергу, й зумовлюють виникнення фідучіарних обов'язків. Крім того, ця доктрина заснована на принципах цивільного права, зокрема, справедливості, добросовісності, розумності та лояльності, які розкривають її зміст.

Результати та обговорення

Доктрина фідучіарних обов'язків у різних сферах цивільних правовідносин: зарубіжний та вітчизняний досвід

У корпоративному законодавстві Великої Британії та США доктрина фідучіарних обов'язків представлена доволі широко. Завдяки цьому, по-перше, досягається збільшення впливу (принаймні мотивація цього) на дисципліну учасників цивільних правовідносин; по-друге, на його підставі встановлюються стандарти управління; по-третє, у випадку неправомірних дій учасників цивільних правовідносин завдяки розціненню обов'язку як фідучіарного визначається необхідний механізм відшкодування збитків.

Поступово ця доктрина поширилась на різні сфери цивільних правовідносин. Через це в науковій літературі зазначається, що в англійському праві не існує чітко визначеного поняття фідучіарних обов'язків, і пояснити, що під ними розуміється в системі загального права, простіше, якщо розглянути конкретні обов'язки фідучіаріїв, ніж намагатися дати цьому інституту чітке визначення [5, с. 55]. Причина цього полягає в тому, що обсяг фідучіарних обов'язків розрізняється залежно від аналізованих відносин і обставин [6, с. 145]. Водночас за всіма фідучіаріями визнаються такі загальні обов'язки: діяти сумлінно, не створювати конфлікту між фідучіарними обов'язками та особистими інтересами та утримуватися від дій, пов'язаних з їхнім статусом, які несуть вигоду їм особисто або третім особам, без поінформованої згоди їхнього довірителя [7, с. 18]. Ключовою ознакою фідучіарних обов'язків в англійському праві є обов'язок діяти на користь іншої особи (на відміну від загального зобов'язального права, яке в цілому виходить із того, що кожна сторона договору діє передусім на свою користь).

Фідуціарні обов'язки у Великій Британії можуть бути розподілені на дві основні категорії: ті, що засновані на певному статусі осіб, і ті, що виникають із фактичних відносин між ними. Обов'язки, що виникають зі становища особи, включають у себе відносини між агентом і принципалом, юристом і його клієнтом [8], опікуном і підопічним, а також сторонами трасту (бенефіціаром і trustee) [9].

Прикладами другої категорії обов'язків є відносини лікаря і пацієнта, батька (опікуна) і дитини і навіть, у деяких випадках, нареченого і нареченої. Втім кожний із таких випадків розглядається індивідуально за допомогою виробленого судами тесту, який визначає, чи вклала сторона у відносини особливу довіру, та впевненість у діях іншої сторони в її інтересах [10].

У вітчизняній цивілістиці фідуціарні обов'язки також мають місце у багатьох правовідносинах. Так, вони виникають в опікуна перед підопічним, у керівника перед юридичною особою, представника перед особою, яку він представляє, тощо. У спадковому праві фідуціарні обов'язки існують у спадкоємців щодо відшкодування збитків та моральної шкоди, яка була завдана спадкодавцем, а також щодо відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця та ін. Крім того, вони також існують і в деяких договірних зобов'язаннях. Наприклад, за договором про спільну діяльність виникають у його учасників, за договором доручення – у повіреного, за договором комісії – у комітента, за договором управління майном – в управителя та ін. Видається, що такі обов'язки притаманні саме фідуціарним правовідносинам.

Вважаємо за потрібне перед тим, як перейти до аналізу поняття «фідуціарні обов'язки» в національній правовій системі, дослідити фідуціарні правовідносини.

Фідуціарні правовідносини як передумова виникнення фідуціарних обов'язків

На сьогодні в доктрині не існує загальноприйнятого підходу до розуміння фідуціарних правовідносин. Так, одні вчені, не вдаючись до дрібниць, зазначають, що це правовідносини, засновані на довірі між їхніми учасниками [11, с. 342]. Майже аналогічний підхід знайшов відображення і в судовій практиці, яка фідуціарні правовідносини розуміє як такі, що засновані на підвищеній, взаємній довірі учасників [12]. Інші визначають їх як правовідносини, за якими довірена особа (фідуціарій) наділяється титулом власника, володільця або виступає кредитором зобов'язання, обтяженого фідуціарним обов'язком діяти в чужому інтересі (довірителя або вигодонабувача), повноваженнями, надмірними для досягнення економічного ефекту, перед-

баченого правочином або іншою підставою виникнення фідучіарних правовідносин [13, с. 168].

У цивілістиці існують такі підходи до визначення фідучіарних правовідносин: а) через правову природу; б) через зміст. Перший підхід полягає у переданні залежному утримувачу (фідучіарію) надзвичайно великих (за обсягом/характером) повноважень, необхідних для виконання зазначеної мети, через правові форми залежного тримання, що характеризуються зворотним поверненням ввіреного майна [13, с. 175]; другий – у наділенні одним суб'єктом іншого суб'єкта можливостями щодо реалізації свого права, з тим, щоб останній здійснював таке право у відносинах з третіми особами в інтересах першого, так, як би він діяв, здійснюючи його у власних інтересах [14, с. 24].

З наведених вище доктринальних підходів виходить, що, по-перше, в основі фідучіарних правовідносин лежить підвищена довіра учасників один до одного; по-друге, надання фідучіарію надзвичайно великих повноважень, необхідних для досягнення певної мети, є однією з ключових ознак фідучіарних правовідносин. Крім того, професор Нотрдамської школи права Пол Міллер запропонував «теорію фідучіарних відносин, яка базується на фідучіарних повноваженнях» (англ. *fiduciary powers theory of the fiduciary relationship*) [15, с. 11–23], для розробки якої він послуговувався практикою канадських судів.

У межах цієї теорії фідучіарні відносини визначаються як «відносини, в яких одна сторона (фідучіар) має дискреційні повноваження щодо істотних практичних інтересів іншої сторони (бенефіціара)» [15, с. 12].

Приватному праву України термін «дискреційні» не притаманний. У нормативно-правових актах України визначення поняття «дискреційні повноваження» наведено в Методології проведення антикорупційної експертизи, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 24 квітня 2017 р. № 1395/5. Так, дискреційні повноваження – це сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що дають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта [16].

Вважаємо, що під такими повноваженнями у фідучіарних відносинах слід розуміти широкі за обсягом повноваження довіреної особи (фідучіара), які дають можливість їй (йому) діяти на власний розсуд, але для задоволення не власних інтересів, а інтересів довірителя.

У чинному національному законодавстві під фідучіарними правовідносинами розуміються відносини між двома або більше особами, за яких одна особа має *фідучіарний обов'язок* стосовно іншої (інших) особи (осіб), а саме обов'язок діяти якнайкраще в інтересах такої особи (осіб) [17]. Законодавець визначає фідучіарні правовідносини через поняття «фідучіарний обов'язок». Останній є одним з елементів фідучіарних правовідносин, що, як і будь-які правовідносини, мають свою структуру.

Можна підсумувати, що фідучіарні правовідносини засновані на підвищеній довірі учасників один до одного, через що одна особа (фідучіарій) наділяється широкими повноваженнями, обмеженими фідучіарним обов'язком, для вчинення фактичних та юридичних дій в інтересах іншої (довірителя). Отже, саме фідучіарні правовідносини обумовлюють виникнення фідучіарних обов'язків.

Правозастосування доктрини фідучіарних обов'язків у корпоративному праві

Попри поширеність фідучіарних обов'язків у різних фідучіарних правовідносинах, вважаємо за потрібне дослідити фідучіарні обов'язки на прикладі корпоративного права, адже це обумовлено потребами правозастосування.

Аналіз судової практики доводить, що суди не одразу сприйняли доктрину фідучіарного обов'язку. Так, похідні позови в інтересах юридичної особи до директора про відшкодування збитків не були поширені, оскільки суди, як правило, захищали порушені права акціонерів/учасників, а не юридичної особи. Наприклад, у постанові від 16 травня 2018 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду (далі – КГС ВС) дійшов висновку, що спірний *правочин порушив інтереси позивача як акціонера товариства*, оскільки вартість його акцій залежить від розміру активів товариства, які воно внаслідок оспорюваного правочину неправомірно відчужило [18].

В іншій справі КГС ВС зазначив, що додаткова угода до договору позики не відповідає вимогам закону та *порушує права Фонду державного майна України як акціонера* Публічного акціонерного товариства «Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат» [19].

Однак існують поодинокі випадки задоволення позовних вимог про притягнення директорів товариств до цивільно-правової відповідальності за необачні дії, вчинені на шкоду юридичної особи. Наприклад, у постанові від 25 травня 2021 р. Велика палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) вказала, що в ст. 92 ЦК України, ст. 63 Закону України «Про акціонерні товариства» закріплено обов'язки органів юридичної особи (посадових осіб) (фідучіарні

обов'язки) діяти в інтересах юридичної особи, діяти добросовісно, діяти розумно та не перевищувати своїх повноважень, а також відповідальність за їх порушення.

Головною метою фідучіарних обов'язків є необхідність забезпечення економічного розвитку підприємства, а відповідно недотримання таких базових обов'язків *може призвести до збитків підприємству й зобов'язання їх відшкодувати* [20].

Отже, вплив доктрини фідучіарних обов'язків, як наслідок, зміна правової позиції Верховного Суду щодо суб'єкта відповідальності за заподіяну шкоду юридичній особі дають можливість ефективно захистити порушені права юридичної особи.

Поняття «фідучіарний обов'язок» у корпоративному праві: законодавчі та судові підходи

Що ж розуміється під поняттям «фідучіарний обов'язок» у корпоративному праві?

Законодавче визначення поняття «фідучіарний обов'язок» містилось у п. 1.12 гл. 1 розд. 1 Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України [21]. Відповідно до зазначеного документа «фідучіарний обов'язок – це обов'язок діяти якнайкраще в інтересах іншої особи. Керівник банку (фідучіар) зобов'язаний діяти з урахуванням інтересів банку (тобто всіх його акціонерів та клієнтів), а не з особистих (приватних) інтересів. Від фідучіара завжди вимагається діяти добросовісно та безпристрасно. Фідучіар повинен бути чесним і не повинен вести справи в такий спосіб, що надає йому необумовлені вигоди або завдає шкоди інтересам клієнтів або акціонерів» [21].

Отже, у законодавстві України містилось оціночне визначення фідучіарного обов'язку з акцентом на те, що фідучіар повинен діяти в інтересах юридичної особи, а не у власних. Також законодавець у визначенні безпосередньо звертався до принципу добросовісності та опосередковано – лояльності, оскільки фідучіар повинен уникати конфлікту інтересів та діяти на користь юридичної особи.

Принципи корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку [22], закріплюють такі основні фідучіарні обов'язки директорів підприємства: а) дбайливе ставлення (діяти добросовісно на користь розвитку підприємства, приділяючи достатньо часу, зусиль і професійних навичок управлінню ним) та б) лояльність (уникати конфлікту інтересів і діяти під час ухвалення рішень щодо діяльності підприємства лише в інтересах останнього).

Таким чином, у зазначеному нормативно-правовому акті не міститься визначення фідучіарних обов'язків, натомість останні розкрито за допомогою аналізу їх змісту.

Судова практика також виробила підхід до розуміння фідучіарних обов'язків, зокрема, директора або дирекції перед юридичною особою. Так, у постанові ВП ВС від 25 травня 2021 р. у справі № 910/11027/18 про підстави та умови застосування відповідальності членів органів юридичної особи перед юридичною особою зроблено висновок, що *фідучіарний обов'язок* означає діяти в інтересах юридичної особи, діяти добросовісно, діяти розумно та не перевищувати своїх повноважень, а також відповідальність за їх порушення [23].

Отже, ВП ВС підходить до визначення фідучіарного обов'язку, застосовуючи зміст ст. 92 ЦК України та загальне правило про цивільно-правову відповідальність у разі невиконання обов'язків (ч. 3 ст. 14 ЦК України).

У постанові від 4 грудня 2018 р. у справі № 910/21493/17 КГС ВС указав таке. Згідно з вимогами ст. 92 ЦК України особи, які виступають від імені юридичної особи, зобов'язані діяти не лише в межах своїх повноважень, але й добросовісно і розумно. З огляду на положення наведеної правової норми та *довірчий характер відносин між господарським товариством та його посадовою особою (зокрема директором чи генеральним директором)* протиправна поведінка посадової особи може виражатись не лише в невиконанні нею обов'язків, прямо встановлених установчими документами товариства, чи перевищенні повноважень при вчиненні певних дій від імені товариства, а й у неналежному та недобросовісному виконанні таких дій без дотримання меж нормального господарського ризику, з особистою заінтересованістю чи при зловживанні своїм розсудом, прийнятті очевидно необачних чи марнотратних рішень. Аналогічні висновки зроблено й у постанові ВП ВС від 22 жовтня 2019 р. у справі № 911/2129/17 [24; 25]. У цих постановках Верховний Суд розкриває зміст фідучіарних обов'язків шляхом аналізу протиправної поведінки посадової особи, тобто наводиться перелік дій та бездіяльності, які така особа не повинна вчиняти, перебуваючи у довірчих відносинах з юридичною особою.

Зазначені вище законодавчі та судові підходи до розуміння фідучіарних обов'язків у корпоративному праві дають змогу дійти висновку, що, по-перше, вони виникають у довірчих правовідносинах між юридичною особою і її керівником; по-друге, у разі невиконання фідучіарних обов'язків у керівника виникає цивільно-правова відповідальність; по-третє, фідучіарні обов'язки засновані на принципах цивільного права, зокрема, справедливості,

добросовісності та розумності. Останні хоча і взаємопов'язані, що зумовлено їх спільною спрямованістю на досягнення цілей цивільного права, забезпечення балансу в інтересах учасників цивільних правовідносин, проте не є ідентичними. Кожен принцип має властиві йому характеристики, які в різних правовідносинах вирізняються своїми особливостями.

Видається, що доктрина фідучіарних обов'язків об'єднує наведені вище принципи, які й розкривають її зміст. Так, у межах цієї доктрини в корпоративному праві принцип справедливості полягає в тому, що директор, члени ради директорів, інші менеджери та особи, які фактично управляють юридичною особою, повинні діяти відповідно до положень установчого документа та вимог закону. Принцип добросовісності – діяти на користь розвитку підприємства, приділяючи достатньо часу, зусиль і професійних навичок управлінню ним. Принцип розумності знаходить вияв, по-перше, в тому, що директор, члени ради директорів, інші менеджери та особи, які фактично управляють юридичною особою, не мають перевищувати повноважень при вчиненні певних дій від імені товариства; по-друге, не повинні приймати очевидно необачних чи марнотратних рішень; по-третє, мають діяти без особистої заінтересованості. Крім зазначених принципів, зміст фідучіарних обов'язків також становить і принцип лояльності – уникати конфлікту інтересів і діяти під час ухвалення рішень щодо діяльності підприємства лише в інтересах останнього. Стосовно цього принципу слід зазначити, що він походить з англо-американського права і означає, що: а) директор має діяти заодно (в інтересах) з юридичною особою та б) не конкурувати з юридичною особою [26, с. 6].

Висновки

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що сутність доктрини фідучіарних обов'язків у корпоративному праві розкривається через фідучіарні правовідносини, які обумовлюють фідучіарні обов'язки й такі принципи цивільного права, як справедливість, добросовісність, розумність та лояльність. Фідучіарні правовідносини, які виникають між юридичною особою та посадовою особою, наділяють останню фідучіарними повноваженнями. Під ними потрібно розуміти широкі за обсягом повноваження довіреної особи (посадової особи), які дають можливість їй діяти на власний розсуд, але для задоволення не власних інтересів, а інтересів юридичної особи. Слід зазначити, що такі повноваження обмежуються фідучіарними обов'язками. Останні, як свідчить аналіз законодавства та судової практики, по-перше, виникають у довірчих правовідносинах між юридичною особою і її керівником (посадовою особою); по-друге, у разі невиконання фідучіарних обов'язків у керівника (посадової особи) виникає цивільно-правова

відповідальність; по-третє, фідуціарні обов'язки засновані на принципах цивільного права, зокрема, справедливості, добросовісності, розумності та лояльності. Зазначені принципи в межах цієї доктрини мають свої особливості в їх розумінні та розкривають зміст доктрини фідуціарних обов'язків у корпоративному праві.

Рекомендації

Наукова цінність статті полягає, по-перше, у зв'язку термінів «фідуціарні обов'язки» та «корпоративне право» на національному рівні й відповідно до проведеного дослідження крізь призму такого зв'язку; по-друге, у ствердженні того, що фідуціарні обов'язки ґрунтуються на відповідних принципах цивільного права, які, у свою чергу, мають особливий прояв у таких відносинах, про що було зазначено в постановках Верховного Суду та нормативно-правових актах; по-третє, у висновку про те, що: а) фідуціарні обов'язки є елементом фідуціарних правовідносин; б) вони обмежують фідуціарні повноваження, якими наділяється керівник юридичної особи; в) у разі їх невиконання у керівника виникає цивільно-правова відповідальність.

Список використаних джерел

- [1] Melvin A. Eisenberg. The Duty of Good Faith in Corporate Law. *Delaware Journal of Corporate Law*. 2005. Vol. 31. No. 5. P. 1–75.
- [2] Жорнокуй В. Розумність та добросовісність: світова практика застосування щодо відповідальності членів органів акціонерного товариства за його борги. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. 2. С. 24–29.
- [3] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с.
- [4] Парасюк В., Парасюк М. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. No. 2. С. 139–145.
- [5] Dignam A., Lowry J. *Company Law*. 8th edition. Oxford University Press, 2014. 55 p.
- [6] *Henderson v Merrett Syndicates Ltd* [1995] 2 AC 145. 206 p. URL: <https://simplestudying.com/henderson-v-merrett-syndicates-1995-2-ac-145/> (last accessed: 13.07.2022).
- [7] *Bristol and West BS v Mothew* [1998] 1 Ch. 1, 18. URL: <https://simplestudying.com/bristol-and-west-building-society-v-mothew-1998-ch-1> (last accessed: 13.07.2022).
- [8] *Wright v Carter* [1980] 1 Ch. 27. URL: <https://swarb.co.uk/wright-v-carter-ca-1903> (last accessed: 13.07.2022).
- [9] *Beningfield v Baxter* [1886] 12 App Cas 167. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5b4dc23d2c94e07cccd23244> (last accessed: 12.07.2022).
- [10] *Royal Bank of Scotland plc v Etridge (No. 2)* [2002] 2 AC 773 at [158]. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/rbs-v-etridge-no.php> (last accessed: 12.07.2022).
- [11] Борисова В. І, Баранова Л. М., Бегова Т. І. та ін. Цивільне право : підручник / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.
- [12] Постанова КІЦС ВС від 18.12.2018 р. у справі № 133/600/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 12.07.2022).

- [13] Майданик Р. А. Место фидуциарных отношений в праве Украины. *Право Украины*. 2012. № 5-6. С. 168–186.
- [14] Агламазова В. В. Концепция фидуциарных правоотношений и возможность ее применения в корпоративном праве. *Предпринимательское право. Приложение*. 2012. № 1. С. 23–29.
- [15] Miller, Paul B. The Fiduciary Relationship (November 10, 2013). Forthcoming In: Andrew S. Gold & Paul B. Miller., eds. *Philosophical Foundations of Fiduciary Law* (Oxford: Oxford University Press), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2353062>.
- [16] Методологія проведення антикорупційної експертизи : наказ Міністерства юстиції України від 24.04.2017 р. № 1395/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text> (дата звернення: 12.07.2022).
- [17] Про затвердження Порядку погодження наміру набуття або збільшення особою істотної участі у професійному учаснику фондового ринку : рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 13.03.2012 р. № 394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0635-12#Text> (дата звернення: 12.07.2022).
- [18] Постанова Касаційного Господарського суду Верховного Суду від 06.06.2018 р. у справі № 908/1029/16. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_06_06_2018_roku_u_spravi_908_1029_16 (дата звернення: 12.07.2022).
- [19] Постанова Касаційного Господарського суду Верховного Суду від 16.05.2018 р. у справі № 916/2872/16. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_16_05_2018_roku_u_spravi_916_2872_16 (дата звернення: 12.07.2022).
- [20] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 р. у справі № 916/2872/16. URL: <https://precedent.ua/98235845> (дата звернення: 12.07.2022).
- [21] Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України : постанова Національного банку України від 28.03.2007 р. № 98. Втрата чинності від 03.12.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07#Text> (дата звернення: 12.07.2022).
- [22] Принципи корпоративного управління ОЕСР / Організація економічного співробітництва та розвитку. 1999 р. URL: <https://old.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36989> (дата звернення: 12.07.2022).
- [23] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 р. у справі № 910/11027/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235845> (дата звернення: 26.01.2022).
- [24] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04.12.2018 р. у справі № 910/21493/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78412710> (дата звернення: 12.07.2022) ;
- [25] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.10.2019 р. у справі № 911/2129/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85743713> (дата звернення: 12.07.2022).
- [26] Helleringer G., Corradi M. C. Self-Dealing, Corporate Opportunities and the Duty of Loyalty – A US, UK and EU Comparative Perspective. *European Corporate Governance Institute – Law Working Paper No. 582/2021*. P. 1–30. URL: <https://ssrn.com/abstract=3825745> (last accessed: 20.08.2022).

References

- [1] Melvin, A. (2005). Eisenberg. The Duty of Good Faith in Corporate Law. *Delaware Journal of Corporate Law*, 5, 1-75.

- [2] Zhornokuy, V. (2019). Reasonableness and good faith: world practice of application regarding the responsibility of the members of the bodies of the joint-stock company for its debts. *Entrepreneurship, management and law*, 2, 24-29.
- [3] Tobota, Yu.A. (2020). *The principle of justice, good faith and reasonableness in civil law*. Kharkiv: KhNPU.
- [4] Parasyuk, V., Parasyuk, M. (2018). Peculiarities of legal personality of a legal entity. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2, 139-145.
- [5] Dignam, A., Lowry, J. (2014). *Company Law*. 8th edition. Oxford University Press.
- [6] Henderson v Merrett Syndicates Ltd. (1995). 2 AC 145, 206. Retrieved from <https://simplestudying.com/henderson-v-merrett-syndicates-1995-2-ac-145>.
- [7] Bristol and West BS v Mothew. (1998). 1 Ch. 1, 18. Retrieved from <https://simplestudying.com/bristol-and-west-building-society-v-mothew-1998-ch-1>.
- [8] Wright v Carter. (1980). 1 Ch. 27. Retrieved from <https://swarb.co.uk/wright-v-carter-ca-1903>.
- [9] Beningfield v Baxter. (1886). 12 App Cas 167. Retrieved from <https://www.casemine.com/judgement/uk/5b4dc23d2c94e07cccd23244>.
- [10] Royal Bank of Scotland plc v Etridge (No. 2). (2002). 2 AC 773 at [158]. Retrieved from <https://www.lawteacher.net/cases/rbs-v-etridge-no.php>.
- [11] Borysova, V.I., Spasybo-Fatieieva, I.V., Yarotskyi, V.L. (Eds.). (2011). *Civil law*. Kharkiv: Pravo.
- [12] Decision of the Supreme Court of the Civil Court of Cassation dated December 18, 2018 in the case No. 133/600/16. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua>.
- [13] Maidanyk, R.A. (2012). Place of fiduciary relations in Ukrainian law. *Law of Ukraine*, 5-6, 168-186.
- [14] Aglamazova, V.V. (2012). The concept of fiduciary legal relations and the possibility of its application in corporate law. *Entrepreneurial Law. Annex*, 1, 23-29.
- [15] Miller, Paul B. The Fiduciary Relationship (November 10, 2013). Forthcoming in: Andrew S. Gold & Paul B. Miller. (Eds.). *Philosophical Foundations of Fiduciary Law*. Oxford: Oxford University Press). Available at SSRN. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2353062>.
- [16] Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 1395/5 «Methodology of anti-corruption examination» (2017, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text>.
- [17] Decision of the National Securities and Stock Market Commission No. 394 «On the approval of the Procedure for approval of the intention of a person to acquire or increase a significant participation in a professional participant of the stock market» (2012, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0635-12#Text>.
- [18] Ruling of the Cassation Commercial Court of the Supreme Court dated June 6, 2018 in the case No. 908/1029/16. Retrieved from https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_06_06_2018_roku_u_spravi_908_1029_16.
- [19] Ruling of the Cassation Commercial Court of the Supreme Court dated May 16, 2018 in the case No. 916/2872/16. Retrieved from https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_16_05_2018_roku_u_spravi_916_2872_16.
- [20] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated May 25, 2021 in the case No. 916/2872/16. Retrieved from <https://precedent.ua/98235845>.

- [21] Resolution of the National Bank of Ukraine No. 98 «Methodological recommendations for improving corporate governance in Ukrainian banks» (2007, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07#Text>.
- [22] OECD Principles of Corporate Governance. (1999). Retrieved from <https://old.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36989>.
- [23] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated May 25, 2021 in the case № 910/11027/18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235845>.
- [24] Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of December 4, 2018 in the case No. 910/21493/17. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78412710>.
- [25] Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated October 22, 2019 in the case No. 911/2129/17. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85743713>.
- [26] Helleringer, G., Corradi, M.C. (2021). Self-Dealing, Corporate Opportunities and the Duty of Loyalty – A US, UK and EU Comparative Perspective. *European Corporate Governance Institute – Law Working Paper*, 582, 1-30. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3825745>.

Ганна Олександрівна Уразова

кандидатка юридичних наук, доцентка, асистентка кафедри цивільного права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: annaurazova@ukr.net
ORCID 0000-0003-3588-518X

Hanna O. Urazova

PhD in Law, Associate Professor, Assistant of the Department of Civil Law No. 1
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: annaurazova@ukr.net
ORCID 0000-0003-3588-518X

Рекомендоване цитування: Уразова Г. О. Доктрина фідучіарних обов'язків у корпоративному праві крізь призму фідучіарних правовідносин і принципи справедливості, добросовісності, розумності та лояльності. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 47–62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.262242>.

Suggested Citation: Urazova, H.O. (2022). The Doctrine of Fiduciary Obligations in Corporate Law Through the Prism of Fiduciary Legal Relations and the Principles of Justice, Conscience, Reasonableness and Loyalty. *Problems of legality*, 158, 47-62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.262242>.

Стаття надійшла / Submitted: 02.08.2022
Доопрацьовано / Revised: 10.08.2022
Схвалено до друку / Accepted: 13.08.2022
Опубліковано / Published: 30.09.2022

The Right of a Person to Medical Care in Ukraine

Yurii D. Prytyka*

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

*e-mail: prytykau@knu.ua

Tetiana O. Nikitina

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Abstract

The relevance of the problem considered in the article is caused by the absence of the definition of the legal status of the participants in the relationships between the medical institution and the patient, as well as the object of this relationship, and the content of the “medical error” concept. The aim of the article is to examine the legal status of the participants to the said relations (the medical professional and the patient), to determine the object of such legal relations and to define what constitutes the so-called “medical error”. The article provides a general overview of the legislation regulating the provision of medical services. The main features that characterize the person as a patient under the contract for the provision of medical services are determined. The practice of national courts is analyzed in the article in order to identify common problems with the application of legislation on compensation for damage caused by a “medical error”. Apart from that, the author focuses on the legal status of the parties to the agreement on the provision of medical services. The provision of medical care and services is aimed at the preservation of human life and health, which benefits not only the interests of the patient himself and his family members, but also in the long run the interests of the state and society as a whole. The relations between the medical institution and the patient are governed first and foremost by the norms of civil law, which means that legal disputes arising out of these relations (e.g. if the patient is harmed due to his physician’s failure to exercise due care) are considered as civil cases. The findings propose to determine the legal status of the healthcare professional and the patient, as well as to ensure the mandatory professional representation of patients in cases of “medical errors”.

Keywords: medical law; patient; medical error; contract for medical care.

Право особи на медичну допомогу в Україні

Юрій Дмитрович Притика*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

*e-mail: prytykau@knu.ua

Тетяна Олегівна Нікітіна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анотація

Актуальність розглянутої в статті проблеми зумовлено доцільністю визначення правового статусу учасників відносин між медичною установою і пацієнтом, змісту поняття «лікарська помилка» та об'єкта таких правовідносин. Мета статті полягає в дослідженні правового статусу учасників відносин між медичними працівниками і пацієнтами, визначенні об'єкта таких правовідносин та змісту поняття «лікарська помилка». У статті подано загальний огляд законодавства, що регулює надання медичних послуг. Визначено основні ознаки, що характеризують особу як пацієнта за договором про надання медичних послуг. Проаналізовано практику національних судів з метою виявлення типових проблем щодо застосування законодавства про відшкодування шкоди, завданої «лікарською помилкою». Крім того, акцентовано увагу на правовому статусі сторін договору про надання медичних послуг. Зроблено висновок, що надання медичної допомоги і медичних послуг спрямоване на збереження життя та здоров'я людини, що відповідає не тільки інтересам самого пацієнта та членів його сім'ї, а й інтересам держави та суспільства в цілому. Відносини між медичною установою та пацієнтом регулюються насамперед нормами цивільного права, а це означає, що судові спори, що виникають із цих відносин (наприклад, якщо пацієнту завдано шкоди через лікарську помилку), розглядають у порядку цивільного судочинства. Доцільним вбачається визначити правовий статус медичного працівника та пацієнта, а також забезпечити обов'язкове професійне представництво інтересів пацієнтів у випадках «лікарської помилки».

Ключові слова: медичне право; пацієнт; лікарська помилка; договір про надання медичної допомоги.

Introduction

Healthcare is one of the priorities of the state. The activity of the state and the implementation of its policy in the field of healthcare is carried out by approving a system of standards that include state social norms and industry standards¹. Medical activity is the core concept in the field of healthcare, which is directly related to the practice of treatment and rehabilitation of patients by qualified employees within specially created medical and rehabilitation institutions.

The current Ukrainian legislation does not contain an official interpretation of medical activities. Yet, current legislation does contain the official definitions of the following concepts: "medical care", "rehabilitation care", "health care service", "rehabilitation service".

Article 3 of the Fundamentals defines medical care as the activity of professionally trained medical workers aimed at prevention, diagnosis and treatment for diseases, injuries, poisoning and pathological conditions, as well as in connection with pregnancy and childbirth.

---

¹ See: Art. 141 of the Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare (hereinafter – Fundamentals), the Laws of Ukraine "On State Social Standards and State Social Guarantees" and "On State Financial Guarantees of Medical Service to the Population".

The nature of such a relationship is closed in a circle, because, as we can see, if a patient seeks medical help, he receives it exclusively through the provision of medical services. It is the medical service that reflects the legal procedure and organization of its provision and to some extent use, while medical care is a complex of different actions of a medical nature that constitute the profession of a medical professional and are aimed at achieving a specific physiological result.

It should be noted, however, that most scholarly studies of the legal nature of such concepts as "medical care", "health care", "medical service" etc. were carried out before their official consolidation in the legislation and the latest large-scale medical reform. At the same time, the approaches to understanding these concepts were ambiguous and rather contradictory. However, the scholarly studies of these categories led to their official interpretation by law, which simplifies their application in practice, although it does not exclude problems.

Within the framework of civil legal relations, the service is one of the objects of civil rights (Art. 177 Civil Code of Ukraine, hereinafter – CC). The service is the object of a group of civil law agreements on the provision of services, a characteristic feature of which is the consumption of the service in the process of performing a certain action or carrying out certain activities (Part 1, Art. 901 CC). Thus, based on the said provision, any service is a set of certain actions or certain activities. It can also include a certain result, which is achieved through the implementation of a set of actions, including for a long time.

At the same time, in practice, there are often problems with the application of these provisions of the legislation and determining the nature of the relationship between the patient, the healthcare professional and the quality of the medical service provided.

Especially acute is the problem of holding the medical care provider responsible for the harm caused to the patient. The issue is being analyzed through the prism of the "medical error" concept [1–3]. Recent monograph by M. Saks and S. Landsman specifically addresses the issue [4]. More broadly the legal aspects of the patient's safety are examined by B. R. Furrow [5] J. Healy [6], N.M. Ries [7] K. Zeiler and G. Hardy [8]. The enlightening approach concerning the application of human rights law to the realm of medical care is offered by J. Cohen and T. Ezer [9].

The complex issues revolving around the right of a person to medical care has been analyzed by a number of prominent Ukrainian legal scholars. Among them there are: S.V. Antonov [10], R.A. Majdanik [11], S.V. Mykhailov [12],

I.Y. Senyuta [13], M.Y. Shchyrba [14], S.G. Stetsenko [15] and others. Particular issues concerning the application of tort law to damage caused to patients were analyzed by B.P. Karnaukh [16–18]. However much of concepts, and especially the concept of "medical error" remain to be underdeveloped in the domestic legal doctrine. Therefore, this article seeks to contribute to the discourse on interrelation of law and complex sphere of medical services.

Materials and Methods

The article provides a general overview of the legislation regulating the provision of medical services. The provision of medical and/or rehabilitation care is carried out through the organization of medical care, which is defined by law as the activities of healthcare institutions, rehabilitation institutions, departments and individual entrepreneurs who have registered and received the appropriate license in accordance with the procedure established by law in the field of health care, which is not necessarily limited to medical care and/or rehabilitation assistance, but is directly related to their provision.

First, it focuses on the definition of the two core participants of the legal relations for providing medical care, namely healthcare institution and patient. With regard to healthcare institutions the article contains a comprehensive analysis of the provisions defining the legal status of healthcare services providers. We also examine the relation between the healthcare institution and its employees (doctors, physicians, nurses etc). In this regard it is important to understand that although the contract for the provision of healthcare services is concluded between the patient and the institution, the actual manipulations are made by the institution's employees. And according to Art 1172 of the Civil Code of Ukraine (hereinafter CC) the employer is liable in damages for the harm caused by its employee while performing the job functions.

The paper scrutinizes the legal status of a patient in legal relations for the provision of health care services. In particular, we focus on the constitutive features that form the very essence of the term "patient". Special attention is, then, paid to the problem of interrelation between legal definitions of patient and consumer, in other words, whether a patient can be considered as a consumer. This problem has many practical implications, since if patient is a consumer, then the special legislation on consumer protection applies to relations between patients and medical institutions or other providers of health care services. In this context we will resort to Ukrainian jurisprudence and analyze the position of the courts on the issue.

The third part of the article is dedicated to the concept of medical error. The concept is approached both from the perspective of law and medicine. And

meanwhile medicine usually treats medical error as occurring without fault of medical professional (due to some unpredictable turn of events), legal writers split on the issue of whether medical error is necessarily an accident or rather a result of negligence. The issue of fault is crucial for the purposes of imposing civil (tort) liability since as a general rule, to claim damages one has to prove four elements of tort, namely: wrongfulness, damage, causation and fault. However, in cases specifically provided for by law tort liability may be imposed regardless of fault (strict liability regime).

The burden of proof in tort cases concerning medical malpractice may appear to be especially hard to discharge for a layperson. Therefore, it seems reasonable to set a rule, requiring obligatory representation of person by a professional attorney in cases concerning compensation for damage caused by the defective provision of healthcare services.

Results and Discussion

Who is the healthcare professional?

First of all, it is worth starting with the fact that the legislation of Ukraine does not contain the definition of a medical worker. Its legal status is mainly determined by the application of labor law and medical legislation. At the same time, as we demonstrate on specific examples of judicial practice, determining their status directly affects the protection of patient's violated rights.

The list of actors in the field of medical services provision include medical care providers, executors of medical services and their consumers (their representatives, family members, etc.). Providers of medical services are health care institutions of all forms of ownership and individual entrepreneurs who received a license to conduct economic activities in medical practice and concluded an agreement on medical care of the population with the main managers of the budget funds.

The provision of medical services can be carried out by medical institutions of all types of ownership.

I.Y. Senyuta notes that medical institutions as subjects of legal relations for the provision of medical services, mediate the process of medical care, organize the functioning of a medical service system, are participate in informational relations [13, p. 156].

The provision of medical services under the program of medical guarantees is carried out by state, municipal and private healthcare institutions, including individual entrepreneurs. The National Health Service of Ukraine acts as the only national purchaser of medical services and medicines under the program of

medical guarantees, functioning on the basis of the Regulation on the National Health Service of Ukraine.

Concluding, changing and terminating the contracts on medical care for the population and agreements on the reimbursement are the main functions of the National Health Service of Ukraine.

The mechanism of conclusion, amendment and termination of the agreement on medical care of the population under the program of medical guarantees is determined by the "Procedure for concluding, changing and terminating the contract on medical care under the program of medical guarantees".

Depending on the form of ownership, healthcare institutions can be divided into: public, municipal, private or based on a mixed form of ownership. State and municipal healthcare institutions are not subject to privatization. Health care institutions in private ownership are not limited in the choice of organizational and legal form.

The form of ownership and the organizational and legal form of a medical institution can to some extent affect the quality and volume of medical services provided to the population, but the main condition for the functioning of any medical institution is licensing (Art. 17 of the Fundamentals), which ensures and maintains a standardized level of quality of medical services.

The procedure for licensing economic activity in medical practice is primarily governed by the Law of Ukraine "On Licensing of Economic Activities Types" and Licensing conditions for conducting economic activities in medical practice which set the requirements with regard to organizational issues, personnel and technologies in possession, material and technical base of the licensee. Those requirements must be fulfilled by all legal entities, regardless of their organizational and legal form and individual entrepreneurs who carry out economic activities in medical practice.

Licensing of economic activity in medical practice warrants the compliance with the material, technical and personnel requirements set forth by the current legislation. Thus, medical services (medical care) must meet all the requirements of its standardization, including, if necessary, accreditation and certification, etc.

It should be noted that special attention is paid to personnel requirements when licensing medical activities. As already noted, medical services are provided exclusively on a professional basis, that is, medical care should be provided by persons who meet the unified qualification requirements approved by law. Since the main content of the relationship for the provision of medical services is medical care, one has to pay close attention to the subjects of the relevant

relationship – these are direct providers of medical care – medical workers (professionals and specialists).

As noted by researchers of the legal status of medical professionals, the proper performance of professional duties is one of the main tasks of any given professional activity and one of the main problems complained about by consumers, including consumers of medical services. Qualification is the category that determines the professionalism, competence and ability of the employee to perform specific work within a certain profession. The consequences of unprofessional and unqualified provision of medical care (services) can be: persistent or temporary injuries, loss of ability to work, death; pecuniary losses in the form avoidable expenditures on treatment; psychological trauma, etc. [19, p. 134].

Medical workers are not parties to an agreement for provision of medical services, but, as subjects of labor law, they are direct subjects of relations for the provision of medical care, which is their professional duty and part of the labor function. The current legislation, as have been already mentioned, clearly indicates that medical institutions (individual entrepreneurs) are the providers of medical services and a party to the agreement on their provision. Thus, the medical institution, as a provider of medical services and a party to the contract, will bear civil liability for the damage caused to the patient, despite the fact that the causing of such damage is very often associated with the actions or omissions of the medical worker (Art. 1172 CC).

In judicial practice, there are cases where the plaintiff is wrong in determining the defendant, but the court does not correct the specified error. In one case concerning the invalidation of the contract, the guardian alleged that the contract for the provision of medical services was concluded between her incapacitated husband and legal entity. The plaintiff insisted in court that the defendant was the director of the said legal entity, and categorically refused to apply to the court with a statement about the replacement of the inappropriate defendant, as was indicated in the court ruling on leaving the claim without consideration [20].

Of course, in this case, the person's helplessness and hopelessness in the appeal proceedings to review the court decision without a professional representative is fully found, since the applicant appealed to the court with a request to invalidate the worthless transaction. At the same time, as stated in the court decision, "the plaintiff could not explain to the court the application of the requirements for the recognition of the transaction as invalid, since under the Part 1 of Art. 226 CC, it is void, unless it is approved by the guardian," i.e. the plaintiff herself.

At the same time, this example demonstrates the peculiarity of medical disputes and the need to take this into account when regulating the relevant relations.

Article 74 of the Fundamentals states that qualification requirements for persons who carry out certain types of medical and pharmaceutical activities, provide rehabilitation assistance, are established by the central executive body that ensures the formation of state policy in the field of health care. Qualification requirements include first of all the definition of the educational qualification level of the employee, the direction and specialty of his training, advanced training, work experience.

The heads of healthcare institutions, as well as bodies that have the right to issue a license to conduct relevant types of economic activity, are responsible for compliance with these qualification requirements.

Thus, medical professionals with higher medical education and specialists with medical education who are directly involved in the provision of medical care are considered to be medical workers. The main professionals in the relevant activities are doctors. The main specialists are nurses.

The doctor is a professional in the field of medicine, who has a specialty in the field of medical science, pediatrics, dentistry, medical and preventive care and in other fields, provides medical care aimed at prevention, diagnosis and treatment for diseases, injuries, poisonings and pathological conditions, as well as in connection with pregnancy and childbirth.

The nurse is a specialist in the field of medicine, who has a specialty in the field of medical, obstetrics, preventive medicine, laboratory diagnostics, dentistry and other fields, is a doctor's assistant in the provision of medical care, fulfills his appointment and carries out the nursing process aimed at prevention, diagnosis and treatment of patients.

All other health care workers, if they do not provide medical care, do not belong to medical professionals, although they are health care workers. Healthcare technicians also cannot be considered medical professionals, taking into account their labor functions, level of education and job responsibilities [19, p. 141].

Patient or consumer?

The central subject of relations concerning the provision of medical services is the patient. Such relations are contractual, that is, arise between the patient and the medical institution and are implemented in the process of obtaining medical care. But the greatest number of problems arises in the event of disputes, harm, prosecution and in the process of consideration of cases in courts.

Patients in the relationship for the provision of medical services, based on the essence of such relationships and the nature of services, shall be considered as consumers. According to many researchers, the legal status of the consumer of medical services plays a significant role, because it is the exercise of consumer's rights that is the basis for the commencement, alteration and termination of these legal relations, and causes the rights and obligations of other participants in the said relations and at the end of the day the very functioning of the entire healthcare sector [21, p. 52].

In accordance with the Law of Ukraine "On Consumer Rights Protection", the consumer is an individual who purchases, orders, uses or intends to purchase or order products for personal needs not directly related to entrepreneurial activity or fulfillment of the duties of an employee. At the same time, in the above definition of the consumer, there are traits that are inherent in consumers of medical services, firstly, they are always individuals; secondly, the service is used to meet personal needs.

Based on the norms of the current legislation, when it comes to the consumer of medical services, that is, the patient, basically the legal status of such a person is associated with an individual receiving medical care.

For example, in accordance with Article 3 of the Fundamentals, a patient is an individual who seeks medical care and/or to whom such care is provided. Similar abstract definitions of the concept of "patient" are also contained in most scholarly sources, which for a long time do not acquire specific legally significant features.

In the scientific literature of various periods one can encounter the following definitions:

- 1) a patient is an individual who, in the prescribed manner, receives medical care (preventive, therapeutic, rehabilitative) or is subjected to medical and biological experiments (clinical trials) by medical professionals [22, p. 301];
- 2) patient – a person who has applied to a medical and prophylactic institution for diagnostic, therapeutic or preventive medical care, or a person who participates as an investigated in clinical trials of medicines [15];
- 3) a patient is an individual who acquires the status of a consumer of medical services as a result of applying for diagnostic, preventive, medical or rehabilitative medical care or by exercising the right to be a participant in a medical and biological experiment [21, p. 54];
- 4) and among the latest studies – "patient" is a person (in special cases, the fetus) who has entered into legal relations regarding his health care with the health authority or a person engaged in private medical practice, applying personally (except in cases specified in the law) for medical care or other

medical services, or uses them, regardless of the presence of a disease, or participates in a medical experiment [14, p. 21].

It should be noted that the focus of medical services on a specific object – the human body, causes the need for the existence of trust of the patient to his doctor, who is the direct executor of the obligations under the contract. R.A. Maidanyk notes that the obligations to provide medical services are based on trust, which is due to the personal character of the obligations and the openness of relations between the patient and the doctor. The trust, in his opinion, is a leading and necessary condition for ensuring openness in the relationship between the patient and the doctor. Trust is a prerequisite for establishing good relations between the patient and the doctor. Therefore, the relevant relationship can to some extent be called trust-based – the patient trusts his life and health to the doctor [11, p. 65].

The right to medical care is a personal non-pecuniary right. An individual who has reached the age of fourteen and who has applied for medical care has the right to choose a doctor and choose methods of treatment. In this case, treatment is carried out with his or her consent (Article 284 CC).

However, anyone up to that age may be a patient as well. Thus, up to 14 years of age, minors (children) receive medical care with the participation of legal representatives (parents, adoptive parents, guardians). Upon reaching the age of 14, minors have certain rights in the field of medical relations, but most important issues of medical care provision and conclusion of contracts for the provision of medical services are carried out with the participation of their legal representatives (parents, adoptive parents, guardians). Upon reaching the age of maturity, individuals become independent in decision-making concerning the provision of medical services.

The importance of the sphere of health and preservation of life and health of each person calls for additional guarantees, for example, in the implementation of certain medical actions, in certain circumstances, medical workers, in addition to legal representatives, can apply for permission from the guardianship authorities (Art. 43(5) of the Fundamentals).

Incapacitated patients and persons with limited legal capacity in accordance with civil law also have legal representatives (guardians). In accordance with the norms of certain legislative acts, family members of the patient can act as additional subjects of relations for the provision of medical services.

Thus, patients are always individuals who need medical care (medical intervention), regardless of age and capacity; their representatives are persons

who can legally participate in the process of initiating the legal relations for the provision of medical services to the patient.

The legal status of patients as subjects of relations for the provision of medical services and as consumers of these services can be determined in the process of researching the grounds for the emergence and content of the relevant relationship. Taking into account all the peculiarities of the field of medical activity, medical care and medical services it should be noted that there are various legal facts that generate relations for the provision of medical services.

At the same time, the judicial practice in treating patients as consumers is inconsistent and ambiguous. In particular, in one court decision recognizing certain terms of the contract as unfair and thus invalid, it was underlined that the patient is a consumer, therefore, the relevant legislation on consumer protection applies [23].

Yet, there might be a different view of the situation. Thus, in one case, the court of first instance described the legal relations of the parties for the provision of dental services as subject to the general norms of civil legislation on the compensation for pecuniary and non-pecuniary (moral) harm [24] and the legislation on consumer protection. At the same time, the court of appeal decided that in this case there is a contractual liability, since the relations on the provision of dental services belong to the contracts for the provision of services [25; 26].

In recent years, national courts have changed the approach, and the patient is recognized as a consumer under the contract for the provision of medical services [27].

The concept of "medical error" and peculiarities of litigation of medical disputes in Ukraine

In the process of receiving medical care (or afterwards) patients sometimes have to sue doctors and medical institutions. The entailed conflict situations are called "medical" disputes. Conflict situations are mainly related to: violation of the basic rights of patients by healthcare providers; non-fulfillment by the medical institution of obligations assumed under the agreement on the provision of medical services; the inclusion of such terms of the contract by providers of medical services that do not take into account the interests of the patient and limit him in the exercise of his rights; causing pecuniary and/or moral non-pecuniary damage, etc.

Legal liability for damage caused to the consumer of medical services may take different forms. Although Art. 80 of the Fundamentals notes that persons guilty of violating health care law are subject to civil, administrative or criminal liability, we note that all these types of liability, first of all, do not exclude each other.

Since, as already noted, the contract for the provision of medical services is a risky contract, and the object is the human body, which has its own subjective characteristics, which can vary under the influence of different circumstances, most of the claims of patients are groundless. But there are cases when the claims are not groundless, but the patient simply cannot prove the presence of a defect in the provision of medical care or the presence of negative results of medical intervention or a causal nexus between the actions of the healthcare professional and the relevant results. Scholars, attorneys, judges and other legal practitioners persistently point out the complexity of proving certain facts that determine the possibility of bringing the perpetrator to legal liability in legal relations for the provision of medical services. Usually, defects in medical care are considered, the term "medical error" is used.

Intricate questions revolving around the "medical error" are constantly paid attention by legal writers; it is an issue that also worries medical professionals, since they are the authors of the actions that make up the subject of such an error. The analysis of academic publications on "medical error" indicates its dual nature, namely the presence of medical and legal aspects within this concept.

The very term "medical error" was used by the world-famous doctor M.I. Gyrogov, who defined it as false conclusions and actions of the doctor during the diagnosis, determination of tactics and methods of treatment of the patient.

This definition indicates the essence of the phenomenon under study, but does not contain indications of the causes that lead to such false conclusions and, as a result, harm to the patient. In most cases, patients and ordinary citizens perceive medical error as a negative phenomenon, which is generated solely by the guilty actions of medical workers.

However, in legal science, "medical error" is considered as a negative phenomenon, but is not always interpreted as guilty activity. The specified term is not officially fixed in any normative act, which means that the legislation does not indicate characteristic features that turn physician's actions into medical error.

Depending on the author of such an error, a medical error may be committed not only by doctors, but also nurses and other medical workers, including those who carry out laboratory and other studies [28, p. 54].

In the scientific literature there were a number of attempts to define different types of medical errors. For example: diagnostic errors (errors in the recognition of diseases and their complications, such as a false diagnosis of a disease or complication); tactical errors (as a rule, are the result of diagnostic miscalculation); organizational errors (errors in the organization of certain types of medical care, creating the necessary conditions for the functioning of a particular service); technical errors (errors in diagnostic and medical procedures, manipulations, methods of operations); deontological errors (errors in the doctor's behavior, his communication with the patient and his relatives, colleagues, nurses); errors in filling out medical documentation, etc. [29, p. 54]. Similar classifications of medical errors in Ukrainian law are not new and were proposed in Soviet medical law (medical science).

The medical aspect of the medical error, from the point of view of the medical professionals and scientists themselves, consists in the absence of negligence, recklessness, irresponsibility or ignorance in the actions of the healthcare professional, that is, medical error is not part of the crime. From the point of view of doctors, medical scientists and some lawyers, the prerequisite for its occurrence is the imperfection of medical science, technology, the complicated course of the disease, accidental circumstances that the doctor could not foresee, etc [10, p. 11-12; 12, p. 9].

For example, S.V. Antonov defines the content of a medical error as "lawful and reasonable actions or omissions of the person providing medical services (assistance), the adverse consequence of which is associated with imperfection and limitation of methods and means of modern medical science, severe objective conditions of medical intervention, atypical structure of the body or functioning of individual organs, non-standard reactions of the patient's body to the use of medicines or procedures; it occurs regardless of the attentiveness and professionalism of the provider of medical services in the absence of fault in his actions (inaction) or other elements of a civil offense" [10, p. 96].

Objective reasons mean the absence of illegality in the actions of the doctor, since the onset of harmful (negative) consequences for the patient is associated with external factors, such as imperfections in medical science (technology), individual characteristics of each person's body, etc.) and so on. Objective reasons also include inappropriate behavior of the patient, if it is conscious, e.g., it can be a violation of the recommended treatment regimen, non-compliance with the diet, violation of the regimen of medication, unauthorized treatment, etc.

In contrast, subjective reasons are associated with the person of the medical worker and his/her attitude to professional duties.

Such errors are possible, for example, in case of careless examination, inadequate evaluation of clinical and laboratory data, failure to take into account or reassess the results of consultations of other specialists, as well as in case of negligent performance of operations and other therapeutic and preventive measures, care and observation of the patient, general unsatisfactory organization of various stages of medical care in a medical institution, in particular, when maintaining documentation, in case of violation of deontological and other requirements [10, p. 96].

The presence of objective and subjective factors influencing medical errors is difficult to deny, that is, we can definitely conclude that there are medical errors that are made in connection with the guilty actions of the healthcare professional and those that arise without such guilty behavior of the healthcare service provider.

Different approaches to understanding and interpreting medical error in recent years have not led to the unity of scientific positions on the matter, but it can be clearly noted that in the medical literature the term "medical error" is used to denote the innocent mistake of the doctor, which excludes responsibility.

In the legal literature on this subject, most studies are dominated by a completely opposite approach. "Medical professionals, trying to avoid moral and legal liability for the harm caused to the patient's health, position their mistake as a natural phenomenon" [30, p. 92].

It can definitely be stated that the result of a medical error is to cause harm and the onset of negative consequences for the patient and/or his family members. Of course, you can find cases when the damage after committing a medical error was not caused, negative consequences for some reason did not occur, but, in any case, a "medical error" is a negative phenomenon. In this regard, the term "medical error" in jurisprudence is used in all cases of adverse (harmful) consequences for the patient, regardless of what reasons they were due to (accidental or as a result of guilty illegal actions of a medical professional).

Thus, in legal science there are two positions on the definition of medical errors and the role of doctors (medical workers) in their commission.

According to the first position, the actions of the doctor (executor of medical services) are legitimate, professional and justified; negative consequences are the result of unforeseen circumstances associated with the imperfection of medical science (technology), individual characteristics of the living organism, the type of disease and the integrity of the patient himself.

According to the second, more common position – the actions of the doctor (executor of medical services) are unscrupulous, unprofessional, careless; negative consequences are the result of such negligent guilty actions.

If there is a medical error as a result of the lawful actions of the doctor, he must first acknowledge it and tell the patient. In the future, to establish trust the doctor with the involvement of other specialists, shall adjust treatment and achieve maximum benefit for the patient [31, p. 38].

In science and practice, the question of qualification of medical error remains open, despite a significant number of studies in the relevant field, the results of research in many cases are contradictory and diametrically opposed. Scientists, in most cases, are inclined to consider as medical error any actions of medical professionals that lead to negative consequences and harm. As a result, medical errors were divided into less severe (temporary disability, unnecessary hospitalization, etc.) and more severe (unnecessary treatment, disability, patient's death, etc.).

From our point of view, a medical error does not imply unlawful behavior (actions or omissions) of a healthcare professional and does not imply the fault of the harm causer, that is, a medical error is not an offense.

Bringing to civil liability in the field of professional medical activity is possible provided that the following elements are proven: 1) unlawful behavior (action or failure to act); 2) damage (pecuniary or non-pecuniary); 3) causal nexus between harm and unlawful acts; 4) the fault of the tortfeasor.

According to the Letter of the Ministry of Justice of Ukraine of 20.06.2011 "Responsibility of medical workers", it is a type of legal liability that arises as a result of violations of rights concerning health care and which consists mainly in the need to compensate for damages. For this reason, it can be argued that civil liability is a kind of means of ensuring the protection of personal non-pecuniary rights (life and health) of patients in the provision of medical care.

Thus, from our point of view, the basis for bringing medical workers civil (tort) liability for causing damage is a professional offense in the field of medical activity. However, it should be noted that the liability for the harm caused without fault may occur in cases specifically provided for by law.

There is no procedure established by law to determine a medical error, while there are quite a few patients affected by such errors. In court, patients usually seek compensation for damages or invalidation of the contract for the provision of medical services. At the same time, proving the presence of a certain amount of damage, unlawful behavior of the tortfeasor, the presence of the fault, as

well as the fact that the unlawful action or omission was the actual cause of the harm is a too complicated task for an average citizen. In particular, courts usually rely on forensic examination, but there are cases when courts have not considered other evidence in the case, which led to the cancellation of their decisions.

In our opinion, the examples we used in cases on the definition of a medical error clearly indicate the need to involve a professional representative – a lawyer, as well as a special procedure for consideration of these types of cases.

Conclusions

Based on the fact that the concept of "medical service" has become officially enshrined in the legislation during the last large-scale medical reform, its definition should indicate a precisely defined content. The characteristics of these relations should be transparent and understandable for all actors involved. On the one hand, these include medical professionals with higher medical education and specialists with medical education who are directly involved in the provision of medical care (medical services), viz doctors and nurses. On the other hand, the legal status of patients as subjects of relations for the provision of medical services and as consumers of these services must be determined in the process of concluding a contract and the emergence of relevant relations. The judicial practice in treating patients as consumers should be unified and sustainable. In particular, it would be logical to establish by law a special procedure for determining a medical error, as well as mandatory participation in the case of a professional representative – lawyer.

Recommendations

The article could be useful for the legal scholars and law students as well as for practicing lawyers that deal with the issues of medical law. The main conclusions of the article concerning the status of the patient, interrelation between medical institution and its employees and the concept of medical error may also be of interest for the medical workers seeking to better understand the legal aspects of their profession.

References

- [1] Gonzalez, B. (2019). When tort falls short: crisis, malpractice liability, and women's healthcare access. *Columbia Law Review*, 119(4), 1099-1132.
- [2] Iizuka, T. (2013). Does Higher Malpractice Pressure Deter Medical Errors? *The Journal of Law & Economics*, 56(1), 161-188.
- [3] Sanger, C. (2018). The lopsided harms of reproductive negligence. *Columbia Law Review*, 118(1), 29-47.

- [4] Saks, M.J., & Landsman, S. (2021). *Closing Death's Door: Legal Innovations to End the Epidemic of Healthcare Harm*. New York: Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/oso/9780190667986.001.0001>.
- [5] Furrow, B.R. (2011). Regulating patient safety: the patient protection and affordable care act. *University of Pennsylvania Law Review*, 159(6), 1727-1775.
- [6] Healy, J. (2017). Patients as regulatory actors in their own health care. In P. Drahos (Ed.). *Regulatory Theory: Foundations and applications*. (pp. 591-610). ANU Press.
- [7] Ries, N.M. (2017). Choosing Wisely: Law's Contribution as a Cause of and a Cure for Unwise Healthcare Choices. *Journal of Law and Medicine*, 25, 210-228.
- [8] Zeiler, K., & Hardy, G. (2019). Law, Technology and Patient Safety. *DePaul Law Review*, 68(2), 459-479.
- [9] Cohen, J., & Ezer, T. (2013). Human Rights in Patient Care: A Theoretical and Practical Framework. *Health and Human Rights*, 15(2), 7-19.
- [10] Antonov, S.V. (2006). *Civil liability for harm to health in the provision of paid medical services*. PhD Thesis. Kyiv: Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine.
- [11] Majdanik, R.A. (2010). Contract for provision of medical services. *Medical law*, 5(1), 52-66.
- [12] Mykhailov, S.V. (2010). *Civil liability in the field of medical services*. PhD Thesis. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs.
- [13] Senyuta, I.Y. (2018). *Civil law regulation of relations in the field of medical care: issues of theory and practice*. Lviv: Publishing House "Medicine and Law".
- [14] Shchyryba, M.Yu. (2021). *Legal status of the patients: theoretical and legal research*. PhD Thesis. Lviv: Lviv Polytechnic National University.
- [15] Stetsenko, S.G. (2004). *Medicine Law*. Saint-Petersburg: Juridical Center Press.
- [16] Karnaukh, B.P., & Shymko, A.R. (2020). Side Effects of Diethylstilbestrol (DES) from the Perspective of Tort Law. *Wiadomości Lekarskie*, 73(12), part 2, 2946-2950.
- [17] Karnaukh, B.P. (2021). Loss of a chance doctrine in English law: in search for justification of differentiated approach. *DePaul Law Review*, 2(45), 114-129.
- [18] Karnaukh, B.P. (2021). Loss of a chance doctrine in american case-law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 65, 112-117.
- [19] Vakhoneva, T. (2021). Qualification requirements for medical workers as subjects of labor law. In I. Sakharuk (Ed.). *Kitchen of labor rights: essays on important ingredients: a collection of articles*. (pp. 133-143). Kyiv: Dakor.
- [20] Decision of the Kyiv Court of Appeal, 30 September 2020, case no. 761/39380/17. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92079432>.
- [21] Stratonov, V., & Havlovska, A. (2020). Concept and content of the legal status of a consumer of medical services. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law*, 30, 51-56.
- [22] Bolotina, N.B. (2004). Patient: definition, rights and responsibilities. *Legal State*, 14, 301-309.
- [23] The decision of the Pischansky district court of Vinnytsia region, 25 April 2019, case no. 134/845/18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81402504>.
- [24] Decision of the Severodonetsk City Court of Luhansk Oblast as of February 12, 2015, case no. 428/6742/13-ts. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42796832>.

- [25] Decision of the Court of Appeal of Luhansk Region, 20 July 2015, case no. 428/6742/13-ts. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/47721348>.
- [26] Separate opinion by judge Avalian N.M. in case no. 428/6742/13-ts, July 20, 2015. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/48904687>.
- [27] The decision of the Mykolaiv Court of Appeal as of February 28, 2020 case no. 490/8813/14-ts. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87911220>.
- [28] Maykut, H.V. (2017). Problems of legal assessment of medical error. *Actual problems of domestic jurisprudence*, 3, 54-57.
- [29] Dyolog, M.I. (2014). Medical Errors. *Radiological Bulletin*, 2(51), 53-56.
- [30] Onishchenko, O.V., & Erzaulova, V.V. (2013). Medical error: legal aspect. *Legal bulletin*, 2(27), 92-96.
- [31] Kravchuk, I.I., & Kotyuk, A.S. (2020). Compensation for damage caused to a person by failed medical intervention. *Academic notes of Vernadsky TNU. Series: legal sciences*, 31(70), 6, 36-41.

Yurii D. Prytyka

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Civil Procedure
Taras Shevchenko National University of Kyiv
02000, 60 Volodymyrivska Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: prytykau@knu.ua
ORCID 0000-0001-5992-1144

Tetiana O. Nikitina

PhD Student, Department of Civil Procedure
Taras Shevchenko National University of Kyiv
02000, 60 Volodymyrivska Str., Kyiv, Ukraine
ORCID 0000-0002-6091-0597

Юрій Дмитрович Притика

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
02000, вул. Володимирівська, 60, Київ, Україна
e-mail: prytykau@knu.ua
ORCID 0000-0001-5992-1144

Тетяна Олегівна Нікітіна

аспірантка кафедри цивільного процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
02000, вул. Володимирівська, 60, Київ, Україна
ORCID 0000-0002-6091-0597

Рекомендоване цитування: Притика Ю. Д., Нікітіна Т. О. Право особи на медичну допомогу в Україні. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 63–81. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263078>.

Suggested Citation: Prytyka, Yu.D., & Nikitina, T.O. (2022). The Right of a Person to Medical Care in Ukraine. *Problems of legality*, 158, 63-81. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263078>.

Стаття надійшла / Submitted: 16.08.2022

Доопрацьовано / Revised: 20.08.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.08.2022

Опубліковано / Published: 30.09.2022

Європеїзація екологічного права держав – членів Європейського Союзу

Іван Васильович Яковюк*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: yakoviuk@ukr.net

Ганна Валеріївна Анісімова

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Олеся Янівна Трагнюк

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

Анотація

Актуальність наведеної в статті проблеми зумовлено недостатністю дослідження питань європеїзації екологічного права у вітчизняній юридичній науці. Мета статті полягає в дослідженні сутності поняття «європеїзація права» та особливостей її реалізації у сфері екологічного права держав-членів ЄС та країн-кандидатів. Концепція європеїзації виникла і розвивалася внаслідок змін, що відбувалися всередині самої теорії інтеграції. У статті досліджено вплив процесу поглиблення інтеграції та розширення Європейського Союзу на зобов'язання держав-членів щодо захисту навколишнього середовища і клімату. Зазначено, що побудова та функціонування правопорядку ЄС є визначальним фактором інтеграції, яку розглянуто як проєкт розбудови єдиного ринку, доповнений реалізацією комплексу політик, зокрема у сфері захисту навколишнього середовища і клімату. У роботі проаналізовано концепцію європеїзації екологічного права, досліджено, як правові системи держав-членів ЄС долучаються до розвитку наднаціонального за своєю правовою природою екологічного права Європейського Союзу. Наголошено, що європеїзацію права не можна розглядати ані як однорідний процес, ані як процес, що приводить до однакового результату в кожній із держав-членів. Незважаючи на очевидне домінування міжнародного права та глобалізації як чинників, що зумовлюють реформування національного права, стверджується, що особливості правового регулювання відносин у сфері захисту навколишнього середовища і клімату є наслідками «м'якої» або непрямой європеїзації. У багатьох випадках норми правопорядку ЄС, що несумісні з національними нормами, створюють тиск на національні уряди, спонукаючи їх до адаптації національного екологічного законодавства до європейських екологічних правових стандартів. Звернуто увагу на те, що в рамках процесу європейської інтеграції може відбуватися в певному обсязі та з різних причин процес деєвропе-

їзації. Отримані в результаті дослідження висновки сприятимуть усвідомленню феномену європеїзації національного права держав-членів ЄС та країн-кандидатів, зокрема такої його складової, як екологічне право, його напрямів і форм, і можуть стати у пригоді в процесі адаптації вітчизняного екологічного законодавства до екологічного законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: європеїзація; деєвропеїзація; екологічне право; екологічна безпека; кліматична політика; європейська інтеграція; Європейський Союз; суверенітет; субсидіарність.

Europeanization of Environmental Law of the European Union Member States

Ivan V. Yakoviyk*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: yakoviyk@ukr.net

Hanna V. Anisimova

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Olesia Y. Tragniuk

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Abstract

The topicality of the issue presented in the article is due to the insufficiency of research on the Environmental Law Europeanization in domestic legal science. The purpose of the article is to study the essence of the concept of "law Europeanization" and the peculiarities of its implementation in the field of Environmental Law of EU member states and candidate states. The Europeanization concept arose and developed as a result of changes occurred within the theory of integration itself. The article deals with the influence of the process of deepening of the integration and expansion of the European Union on the obligations of the member states regarding the protection of the environment and climate. It is observed that the construction and functioning of the EU legal order is a decisive factor of integration, which is viewed as a project of building a single market, complemented by the range of policies implementation, in particular in the field of environmental and climate protection. The concept of Environmental Law Europeanization was analyzed, and the way how the legal systems of the EU member states contribute to the development of the European Union Environmental Law, which is supranational by its legal nature, was examined. It is emphasized that the Europeanization of law cannot be addressed as a homogeneous process, nor as a process that leads to the same result in each of the member states. Despite the obvious dominance of international law and globalization as factors determining the national law reform, it can be argued that the peculiarities of legal regulation of relations in the field of environmental and climate protection are caused by the consequences of "soft" or indirect Europeanization. In many cases, the rules of the EU legal order, which are incompatible with national rules, create pressure

on national governments, prompting them to adapt national environmental legislation to European environmental legal standards. Attention is drawn to the fact that within the framework of the process of European integration, the process of de-Europeanization can occur to a certain extent and for various reasons. The conclusions obtained as a result of the research will contribute to the awareness of the phenomenon of Europeanization of the EU member states and candidate states national law, in particular such a component as Environmental Law, its directions and forms, and may be useful in the process of domestic environmental legislation to the European Union environmental legislation adaptation.

Keywords: Europeanization; de-Europeanization; Environmental Law; environmental safety; climate policy; European integration; European Union; sovereignty; subsidiarity.

Вступ

«Європеїзація» – це модне, але досить неоднозначне поняття. Цей термін увійшов у науковий обіг на початку 1990-х рр. [1–3] (хоча в окремих публікаціях зустрічається ще в першій половині ХХ ст. [4–7]) і вживається для опису різних явищ та процесу змін, що відбуваються в європейських країнах на тлі поглиблення та розширення інтеграційного процесу. Показово, що співробітництво в екологічній сфері розглядалося як модель європеїзації вже на початковому етапі інтеграції [8; 9].

1987 рік започаткував новий етап в усвідомленні людством необхідності посилення співробітництва між різними учасниками міжнародних відносин у екологічній сфері. У 1987 р. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку (Комісія Брундтланда) опублікувала доповідь «Наше спільне майбутнє», що була схвалена ГА ООН, в якій йшлося про те, що уряди не можуть займатися захистом навколишнього середовища окремо від відповідних криз, таких як економічний розвиток та вироблення енергії [10]. Висновки і пропозиції, викладені в доповіді, визначили зміст загальної міжнародної екологічної політики [11]. Європейські Співтовариства, а згодом ЄС, у свою чергу, зважаючи на популярність екологічної політики в суспільстві, на початку 1990-х рр. сприяли її розвитку з метою легітимації інтеграційного процесу, який почав переходити з економічної сфери у політичну [12].

Не дивно, що загальновизнаного визначення терміна «європеїзація» досі не існує. Окремі автори навіть ставлять під сумнів правомірність використання теорії «європеїзації» для концептуалізації змін, які відбуваються в державно-правовому розвитку держав-членів ЄС [13]. Натомість пропонують обговорювати конвергенцію або координацію діяльності суб'єктів, залучених до формування політик ЄС, або ж структури та процеси, за допомогою яких здійснюється загальноєвропейська політика, а також стратегії, прийняті

державами-членами для визначення та захисту національної позиції у виробленні політики ЄС [14–16].

Однак відмову від терміна «європеїзація» слід вважати передчасною. Через зростання кількості досліджень, порівняння різних варіантів вживання цього терміна, намагання змоделювати динаміку «європеїзації» права в цілому і окремих його сегментів, зокрема екологічного права, збільшення емпіричних даних спроб оскаржити правомірність існування цієї теорії стає дедалі менше. Як наслідок поняття «європеїзація» поступово перетворюється на одне з ключових понять політичної науки, насамперед англосаксонської [17], яке плавно перетікає у площину теорії права та практику.

Трансформація європейського політичного і правового порядку в рамках процесу європеїзації може бути плідно досліджена в контексті аналізу тих змін, що стосуються ключових політичних і правових інститутів та національних ідентичностей, а також процесу формування загальноєвропейської ідентичності [18]. Тому сьогодні дедалі частіше йдеться про те, що розробку теорії «європеїзації» слід сприймати як концептуальну чи навіть парадигмальну революцію.

Огляд літератури

Комплекс питань, пов'язаний з європеїзацією, досить ретельно досліджується європейськими, а від початку 2000-х рр. – і вітчизняними науковцями. Серед наукових праць значна їх частина присвячена загальній теорії європеїзації держав-членів ЄС (Т. А. Börzel [19], J. Buller та A. Gamble [20], R. Ladrech [2], С. М. Radaelli [21], О. Оржель [22], Н. Попова [23], І. Яковюк [24]), а також країн-кандидатів (Н. Sevim [25], А. Gwiazda [26], F. Schimmelfennig [27], О. Baisnée та R. Pasquier [28], А. V. Schmidt [29], К. Featherstone та С. М. Radaelli [30]). Основну увагу в наукових розробках приділено проблематиці європеїзації права (М. Burch and S. Bulmer [31], А. Jordan [32], F. Snyder [33]) і, зокрема, екологічного права (D. Benson [34], Т. Boerzel [35], М. Braun [36], А. Jordan та D. Liefferink [32; 37]), зважаючи на те, що передача повноважень від національних урядів до інституцій ЄС є рідкісним прикладом ефективної європеїзації цієї сфери. Окремий напрям досліджень становлять праці, присвячені проблемі деєвропеїзації екологічного права у зв'язку із виходом Великої Британії зі складу ЄС (Ch. Burns [38; 39]; А. Castaldo та А. Pinna [40]; P. Copeland [41]; V. Gravey [42]; С. Radaelli [43; 44]; С. Reid [45]; А. Szymański [46]; О. Трагнюк та Ю. Щокін [47], S. Wolff та А. Piquet [48]), а також позицією окремих держав-членів та країн-кандидатів (Е. Ertugal [49]; G. Raagmaa, Т. Kalvet та R. Kasesalu [50]; G. Yilmaz [51]). Водночас далеко не всі питання у сфері європеїза-

ції екологічного права сьогодні отримали належне висвітлення, особливо у вітчизняній юридичній науці. Це надає актуальності й практичної значущості вивченню цієї наукової проблеми.

Метою статті є дослідження сутності поняття «європеїзація права» та особливостей її реалізації у сфері екологічного права держав-членів ЄС та країн-кандидатів.

Матеріали та методи

Загальновідомо, що нові терміни, недостатня точність понятійного апарату можуть призвести до того, що концепція, яка розробляється, буде сприйматися як досить суперечлива. Тому значну увагу приділено встановленню змістових меж нового поняття «європеїзація» та демонстрації того, у чому його відмінність від інших понять (зокрема, «глобалізація», «конвергенція»); розгляду питання щодо того, як запровадження нового поняття може порушити наявне «семантичне поле», яке міститиме родинні поняття [20]. Термін «європеїзація» в цілому і екологічного права зокрема може розумітися як у широкому (процес, що відбувається за участю Європейської економічної комісії ООН, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Ради Європи та Європейського Союзу), так і у вузькому розумінні (процес, що відбувається виключно в рамках ЄС). У цій статті європеїзацію екологічного права ми розглядатимемо як процес, що відбувається виключно в межах Європейського Союзу.

Зважаючи на існування різних визначень досліджуваного феномену, європеїзацію екологічної політики, яка, зокрема, у ЄС спирається на досить розвинуту правову основу, слід розглядати з таких позицій.

По-перше, підлягає дослідженню ступінь поступового делегування суверенних прав і повноважень від національних урядів до інститутів ЄС. Важливими критеріями оцінки успішності цього процесу є аналіз таких явищ, як: практика міжурядового закріплення правових засад екологічної політики в установчих договорах та їх імплементація у вторинне законодавство; створення загальноєвропейських інституцій, до повноважень яких віднесено розроблення і реалізацію екологічної політики; соціальна європеїзація як процес налагодження транснаціонального співробітництва між соціальними суб'єктами.

По-друге, підлягає розгляду вплив урядів окремих держав-членів на еволюцію права ЄС та його імплементацію на рівні ЄС.

По-третє, європеїзацію екологічної політики може бути проаналізовано з урахуванням досвіду імплементації законодавства ЄС на національному рівні.

По-четверте, потребує аналізу процес деєвропеїзації в рамках процесу інтеграції.

Результати та обговорення

Історія визначень йде за схемою, в якій терміни спочатку вжито в довільній формі, щоб впоратися з нечітко визначеною реальністю, а потім настає період жорсткості, підвищення точності та уточнення [52]. Термін «європеїзація» є доволі складним для розуміння як у політологічному, так і в правовому контексті. Як наслідок його вживають досить безсистемно і по-різному визначають у дослідницькому дискурсі. Оскільки не існує єдиної парадигми, яка б могла забезпечити розумний аналіз, ми пропонуємо звернутися до раціональних, історичних, політичних та соціологічних інституційних поглядів, щоб пролити більше світла на механізми європеїзації.

У процесі формування будь-якої концепції завжди має місце елемент інтуїції та суджень, а тому ми не повинні очікувати, що швидко і однозначно сформулюємо усталене, а тим більше остаточне значення цього терміна. Так, європеїзацію можна розглядати як тенденцію до постійно зростаючої передачі компетенцій від національних урядів на наднаціональний рівень прийняття рішень [53; 54], або з позиції наднаціонального впливу політики Європейського Союзу на національні владні структури (це тягне за собою зміну стилів і способів діяльності влади, наприклад, створення нових парадержавних агенцій у Греції та Португалії для використання коштів, що виділяються структурними фондами ЄС [55, с. 24], або як зміну екологічної політики держави-члена (наприклад, Великої Британії) під впливом екологічних програм ЄС [56, с. 137]). У цьому випадку вказані процеси призводять до зростаючої взаємозалежності політики національної держави та наднаціонального управління в межах Європейського Союзу [57] і в дослідженнях вживають термін «EU-ization» [58].

Слід зазначити, що європеїзація виявилася гарним концептуальним інструментом для розуміння взаємного впливу діяльності держав-членів та інституцій ЄС (зверху вниз і знизу вгору) у сфері правової регламентації й вирішення екологічних проблем та реагування на нові виклики у царині охорони довкілля. Водночас не варто забувати і про «горизонтальний» вимір цього процесу: розширення впливу окремих держав-членів (насамперед Великої Британії, Німеччини і Франції, а протягом останніх років держав-членів з регіону Східної Європи (Польщі та Угорщини)) через загальноєвропейські структури на політику інших держав-членів. При цьому важливо наголосити на тому, що європеїзація описує наслідки поглиблення інтеграції не тільки для держав-членів ЄС, а й для країн-кандидатів [25],

зокрема шляхом підписання угод про асоціацію або угод про співробітництво і партнерство. Отже, європеїзація створює низку прямих і непрямих викликів та можливостей для держав, незважаючи на те, чи є вони сьогодні членами Європейського Союзу, чи ні [26]. Водночас у переважній більшості досліджень термін «європеїзація» вжито саме стосовно держав-членів ЄС [59], тоді як застосування його щодо країн-кандидатів вважається спірним (до того ж країни-кандидати, як правило, опиняються в різній ситуації з точки зору процесу європеїзації, зокрема і за темпами адаптації національного законодавства до права ЄС). Ті ж автори, хто визнавав, що європеїзація може мати значення і для інших країн, обмежили свої теоретичні та емпіричні дослідження саме державами-членами ЄС [60–62].

Також вважається, що концепція європеїзації є менш корисною і для вивчення способів досягнення балансу влади між наднаціональними та міжурядовими інститутами ЄС (розподіл політичних повноважень по горизонталі, зокрема між Європейською комісією та Радою ЄС)¹, а також аналізу змін у відносинах між Союзом та державами-членами [63, с. 200–201].

Європеїзація зароджується і розвивається насамперед як форма регіональної політичної інтернаціоналізації. Цим європеїзація відрізняється від поняття «глобалізація», яке характеризує насамперед, хоча і не виключно, процес інтернаціоналізації в економічній сфері, який зрештою отримує втілення в інших сферах – культура, політика тощо. За такого бачення європеїзація як форма інтернаціоналізації позначає процес, який одночасно відбувається на різних рівнях, а тому впливає на широке коло суб'єктів: державу і суспільство (макрорівень); організації та соціальні групи (мезорівень), окремих індивідів (мікрорівень). При цьому не слід вважати, що процес європеїзації є цілком закономірним: понад сто років тому Г. Зіммель зазначав: «Ані любов, ані розподіл праці, ані ставлення до третьої сторони, ані дружба, ані членство в партії, ані панування і підкорення не можуть бути достатніми для створення або підтримання історичного союзу» [64, с. 271].

Європеїзація – це двосторонній процес (вертикальний (згори вниз і знизу вгору, між інституціями ЄС, які забезпечують досягнення цілей Союзу і державами-членами) та горизонтальний (між державами-членами)), а отже, передбачає свого роду комунікацію насамперед між двома інституційними

---

¹ Під час вивчення принципу розподілу повноважень (функцій) між інституціями ЄС, який має визначальне значення для функціонування інституційної системи ЄС, робиться акцент на тому, що якщо Комісія ЄС є виразником наднаціонального начала у вказаній системі, а її завданням є забезпечення виконання/дотримання права ЄС, то Рада ЄС (Рада міністрів ЄС) є виразником міжурядового начала в Союзі, який передусім покликаний захистити інтереси окремих держав, їхні суверенні права.

рівнями (наднаціональним і національним). Як наслідок, кожна держава-член, а особливо цей висновок стосується нових держав-членів ЄС та країн-кандидатів, повинна пристосовуватися до європейської логіки і правової культури, якщо хоче впливати на законотворчий процес та загалом на загальноєвропейські політичні процеси. Невідповідність між національною та загальноєвропейською політикою служить «європеїзуючим» механізмом, каталізатором адаптації політики та права держав-членів до політики та права Європейського Союзу у відповідній сфері суспільних відносин. Коригування залежить від певних факторів-посередників, включаючи вразливість країн до глобального та європейського економічного тиску, їх політичну інституційну спроможність реагувати в разі потреби на різноманітні виклики, «відповідність» європейської політики спадщині та перевагам національної політики [29].

Таким чином, якщо одні держави-члени зазнають незначних змін у певному секторі, оскільки наявний ступінь невідповідності був низьким і не викликав особливого тиску при адаптації, то іншим державам-членам доводиться проводити масштабні реформи, враховуючи значну невідповідність між наявним національним режимом та політикою ЄС у цьому секторі [65, с. 117]. Для полегшення процесів коригування та адаптації Європейський Союз, зі свого боку, стимулює процеси соціалізації та розвитку спільних переконань і цінностей, зокрема екологічних, на всіх етапах інтеграції. При цьому цінності ЄС є не лише ідеологічним підґрунтям інтеграції, вони мають юридичну силу, що підтверджується закріпленнями в Установчих договорах інструментами їх правового захисту (ст. 7 та ч. 1 ст. 49 Договору про ЄС).

Дискусія щодо наслідків європеїзації екологічного права порушує кілька аналітичних запитань: яка природа змін в екологічній політиці ЄС і які фактори призводять до цих змін? Якщо екологічна політика ЄС знижує свої «оберти», стагнує чи зростає, як це характеризує правову інтеграцію ЄС? Якщо розвиток європейської інтеграції гальмується (наприклад, через кризу євро, Brexit, міграційну або енергетичну кризу), як це позначається на екологічному секторі ЄС? [12].

Поглиблення інтеграції та розширення членського складу ЄС дає підстави очікувати більшої невідповідності національного екологічного законодавства окремих держав-членів екологічному законодавству ЄС. Однак, з огляду на аналіз емпіричних даних за останні 25 років можна констатувати факт скорочення розриву у впровадженні загальноєвропейських екологічних стандартів. За винятком розширення на південь, прийняття нових держав-членів не загостило проблему дотримання норм права ЄС у сфері екологічної полі-

тики¹. Значного зростання кількості екологічного *acquis* не спостерігається. Проте одночасно відбуваються диференціація та урізноманітнення його змісту. Це пояснюється стратегіями Європейської комісії щодо управління та забезпечення дотримання вимог, які вже сформульовані в законодавчих актах Союзу. За допомогою комітології посилюється роль імплементаційних актів Союзу. Екологічна політика ЄС стала менш вимогливою до держав-членів, оскільки дедалі більше прагне змінювати, удосконалювати існуюче, а не створювати нове законодавство. Одночасно Комісія розробила нові інструменти для посилення спроможності держав-членів імплементувати екологічне законодавство ЄС [66]. Вступаючи до Європейського Союзу, держави вже на стадіях подання заявок, а особливо в статусі кандидатів, повинні демонструвати готовність виконувати стандарти ЄС в екологічній сфері. Як правило, угоди, що регулюють відносини ЄС із третіми країнами, які ставлять за мету в майбутньому вступити до Європейського Союзу або в яких мова йде про поглиблення інтеграції, містять норми про співробітництво у сфері охорони довкілля, а інколи і про необхідність адаптації законодавства таких держав до *acquis* ЄС у відповідній сфері². Важливим фактором є також сприяння усвідомленню майбутніми членами ЄС особливостей застосування союзного законодавства в екологічній сфері, яке характеризується попри жорсткість стандартів значним ступенем децентралізації. У цьому контексті слід зауважити, що за останні 25 років відбулися значні зрушення у застосуванні екологічного законодавства Європейського Союзу. Розвиток екологічного законодавства та його імплементація традиційно залежать від позиції Європейської комісії, яка поступово відходить від цієї практики. Саме Комісія як виконавча інституція ЄС забезпечує застосування права ЄС. Проте на сучасному етапі Комісія дедалі частіше вдається до передачі правозастосування природоохоронним неурядовим організаціям, сприяючи доступу таких організацій до національних судів. Справа в тім, що, як відомо, захист права Європейського Союзу, в тому числі й екологічного законодавства ЄС, передусім покладено на національні суди, які розглядають спори приватних осіб, що пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм права ЄС. Комісія розглядає централізоване і приватне правозастосування

---

¹ Екологічну політику Європейського Союзу започатковано в 1973 р., ще до того, як було створено Союз, тобто в рамках Співтовариств. Її стартом вважають прийняту «Програму дій з охорони довкілля», після чого було сформовано Екологічний підрозділ (у 1981 р. названий Генеральним директором з питань навколишнього середовища). Згодом ця політика розвинулася, «щоб охопити широкий спектр різноманітних тем, які приймалися протягом багатьох десятиліть». У 2015 р. Інститут європейської екологічної політики підрахував, що «сукупність екологічного законодавства ЄС» становить понад 500 директив, регламентів і рішень.

На сьогодні діє вже Восьма програма дій з навколишнього середовища ЄС терміном до 2030 р.

² Досить часто наведено перелік регламентів та директив, які має бути запроваджено в національне законодавство таких держав.

як замітники, аналізує переваги і недоліки кожного механізму, доходючи зрештою висновку, що обидва механізми повинні відігравати важливу роль. При цьому констатується, що застосування екологічного законодавства ЄС приватними особами залежить значною мірою від національних структур і можливостей, які навряд чи колись будуть повністю лібералізовані й гармонізовані процесуальним законодавством Євросоюзу передусім через неоднакову економічну спроможність держав-членів, а також відмінність у правозастосовчих процедурах. Отже, застосування норм права ЄС в екологічній сфері приватними особами не є панацеєю, а тому відсутність загальноєвропейського правозастосовного органу викликає певне занепокоєння [67].

Процес європеїзації зумовив наукові дебати про те, чи є він низхідним, висхідним або різноспрямованим [2; 42, с. 80; 57; 58; 68]. Тривалий час академічні дослідження були переважно присвячені «forwardgear»¹ європеїзації (або її провідній ролі) для кращого розуміння процесу зближення між державами-членами. Модель європеїзації розглядалася як єдино можлива в умовах регіональної інтеграції. Європейському Союзу надавалася роль локомотива цього процесу.

Водночас на протигагу концепції європеїзації, що зумовлює формування єдиних, спільних або ж схожих стандартів, розвивається і концепція деєвропеїзації. Остання є новою в академічній сфері та широко використовується для вивчення різних явищ, які призводять до відкату назад і, таким чином, ставлять під сумнів взаємодію між ЄС та його державами-членами [69–71]. Криза єврозони (2008 р.), міграційна криза (2015 р.) і пандемія (2020–2022 рр.) зумовили дослідження можливості зупинки процесу європеїзації і навіть «реверсу» попередніх трансформацій. При цьому демонтаж політики на рівні ЄС досить часто розглядається і на прикладі демонтажу частини екологічного *acquis* ЄС [42].

Потрібно зауважити, що напередодні й у процесі ухвалення Маастрихтського договору дискусії щодо демонтажу політики (через датське «ні» під час ратифікації Договору про ЄС) призвели до усвідомлення потреби в більш послідовній реалізації принципу субсидіарності [72], який є ключовим у функціонуванні ЄС та відображає складну політико-правову природу інтеграційного утворення. Цей принцип є своєрідним запобіжником проти надмірного активізму Європейського Союзу з питання обмеження суверенних прав держав-членів, їх регіонів, місцевого самоврядування у тих сферах, що належать до спільної компетенції ЄС та перерахованих акторів². Однак

¹ Дослівно «механізм передньої передачі».

² Договір про функціонування Європейського Союзу (ч. 3 ст. 5) встановлює: «Відповідно до принципу субсидіарності у сферах, що не належать до його виключної компетенції, Союз діє лише якщо та у такому обсязі, в якому держави-члени не можуть належним чином досягти

у реалізації принципу субсидіарності можна простежити і протилежну тенденцію, коли ЄС з тих чи інших причин (як правило, економічного характеру, пов'язаних із необхідністю значних витрат з боку Союзу) намагається перекласти тягар відповідальності за досягнення цілей Союзу на рівень держав-членів. Так, яскравим прикладом цього можна вважати побоювання Європейського екологічного бюро (European Environmental Bureau) щодо того, що «погане тлумачення принципу субсидіарності може призвести до демонтажу європейської екологічної політики», якщо це буде використано «як привід не вживати заходів на європейському рівні» [42].

V. Gravey дослідила проблему демонтажу в сфері екологічного законодавства протягом т. зв. «шести поколінь і семи секторів»¹, що охоплюють 19 предметів правового регулювання². Сім критеріїв оцінки відображають найбільш важливі напрями, в яких відбувається розвиток союзного екологічного законодавства³. У підсумку V. Gravey зазначає, якщо одні акти (наприклад, Bathing Water directive – Директива про якість води для купання) були реформовані один раз, то інші (наприклад, Directive on Environmental Impact Assessment – Директива про оцінку впливу на навколишнє середовище) – п'ять разів починаючи з 1985 р. Основний масив директив та інших правових актів був ухвалений у період з 1970-х по 1980-ті рр., тоді як лише три почали діяти на початку 1990-х рр. і два – на початку 2000-х рр. У перші із шести досліджуваних авторкою періодів (поколінь) 11 із 19-ти законодавчих актів стали об'єктом змін лише один раз, вісім – частіше. Отже, деякі законодавчі акти були визнані різними складами Європейської комісії такими, що потребують змін. У 16-ти випадках із 19-ти мав місце принаймні один демонтаж (переважно на рівні інструментів (28 випадків), а не рівень законодавства (чотири випадки)) принаймні в одному із семи вимірів. У всіх, крім двох випадків, у яких було зафіксовано демонтаж, мав місце демонтаж

цілей запропонованого заходу на центральному, регіональному або місцевому рівнях, а натомість це краще здійснити на рівні Союзу з огляду на масштаби або результати запропонованих заходів».

¹ Мова йде про шість важливих етапів у еволюції законодавства ЄС у сфері екології, які пов'язані із прийняттям регламентів і директив, що найбільше вплинули на розвиток наднаціональних норм у таких сферах, як: вода, відходи, повітря, промисловість, екологічна оцінка, природа, хімічні речовини.

² Вода (питна вода, підземні води, вода для купання, води (проживання) молюсків), відходи (виробництво діоксиду титану, відходи переробки електричного та електронного обладнання, відходи упаковки, Рамкова директива щодо відходів, транспортування відходів, небезпечні речовини в електричному та електронному обладнанні), повітря (атмосферне повітря, морське паливо), промисловість (екомаркування, EMAS, промислові аварії, комплексне запобігання та контроль забруднення), екологічна оцінка (оцінка впливу на навколишнє середовище), природа (птахи), хімічні речовини (озон).

³ Насиченість законодавства, сфера застосування законодавства, законодавчі настанови, насиченість інструментів, сфера застосування інструментів, установки інструментів, формальна інтенсивність.

більше ніж одного типу, причому в деяких випадках (атмосферне повітря; відходи упаковки або Рамкова директива про відходи) відбувався демонтаж у чотирьох або навіть п'яти вимірах. У цілому політика демонтажу і реформування найбільш чітко простежувалася в таких галузях екологічної політики, як відходи, вода, промислове забруднення та повітря [42, с. 154–157].

Слід звернути увагу на такий феномен, як відступи (*derogations*), що дозволяють державі-члену застосовувати як суворіші, так і більш м'які версії певного законодавчого акта ЄС. Відступи можуть негативно вплинути на рівні умови гри в ЄС, дискримінуючи або вітчизняних виробників, коли застосовуються суворіші внутрішні правила, або інших конкурентів у ЄС у разі більш м'яких відхилень.

З початку 1990-х рр. до кінця роботи другої Комісії Баррозу в 2014 р. спроби демонтажу помітно змінили законодавчі акти ЄС щодо екологічних питань і ще більше завадили розширенню політики. Напередодні британського референдуму інші держави-члени ЄС демонстрували більшу готовність йти на компроміс, щоб утримати Сполучене Королівство у складі Союзу. Велика Британія, незважаючи на підтримку розвитку союзного законодавства у сфері навколишнього середовища, завжди досить помірковано ставилася до єдиних суворих правил і стандартів ЄС, особливо тих, які передбачають необхідність значних економічних витрат задля їх дотримання. У результаті багато екологічних ініціатив було відкладено [42, с. 149].

23 червня 2022 р. Україна набула статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Як наслідок співробітництво України та ЄС у сфері охорони навколишнього середовища має здійснюватися за такими актуальними для обох сторін напрямками: зміна клімату, створення Регіонального екологічного центру України, співробітництва з Європейською агенцією довкілля, отримання бюджетної підтримки в секторі охорони довкілля тощо. Виходячи з цього, є очевидним, що існує нагальна потреба в наближенні українського законодавства до права ЄС, модернізації державної екологічної політики, її європеїзації з позицій наднаціонального впливу політики ЄС на національні владні структури, а також врахування впливу екологічних програм ЄС у галузі управління й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки населення та територій, природокористування, адаптації до зміни клімату, переходу до принципів «зеленої економіки», підвищення рівня екологічної свідомості, еколого-громадянської компетентності тощо в контексті реалій та викликів сьогодення.

Національні законодавчі акти України у вказаній сфері мають спиратися на положення Загальної програми дій Союзу з навколишнього середовища до 2030 року (Рішення 2022/591 Європейського парламенту та Ради від

6 квітня 2022 р.)¹. Цей документ підтримує цілі екологічних і кліматичних дій Європейського зеленого курсу, розроблених на період до 2050 р., й дотримується бачення Сьомої програми з навколишнього середовища «Жити добре в рамках обмеженості ресурсів нашої планети» (2013 р.).

Процес адаптації Україною стандартів, принципів та норм екологічного права ЄС розпочався після набуття чинності у 1998 р. Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС, еволюції її приписів у таких національних актах, як Стратегія інтеграції України до ЄС (1998 р.) та Програма інтеграції України до ЄС (2000 р.). Нормотворча діяльність у рамках цього процесу активізувалася після схвалення у 2005 р. Плану дій «Україна–ЄС», що містив розділ «Навколишнє середовище», розширення його приписів у щорічних Заходах щодо виконання Плану дій, які схвалювалися урядовими розпорядженнями протягом 2005–2008 рр. [73], та внесення змін, передбачених Порядком денним асоціації Україна – ЄС (2009 р.).

Важливим кроком на шляху до європеїзації вітчизняного законодавства стало прийняття Закону «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [74]. Програма містила, зокрема, ряд положень, важливих для адаптації й екологічного законодавства.

Із ратифікацією Угоди про асоціацію [75] започатковано процес реформ, спрямованих на розбудову еколого-правової держави [76; 77], приведення екологічного законодавства України у відповідність до світових та європейських правових стандартів². Адаптація вітчизняного екологічного законодавства до стандартів законодавства ЄС проводилась у восьми секторах, які регламентують 29 джерел права ЄС (26 директив та три регламенти)

¹ У Восьмій програмі задекларовано серед іншого пріоритетні цілі, а саме: перехід до відновлювальної моделі зростання, відокремлення економічного зростання від використання ресурсів, деградації довкілля і прискорення переходу до кругової економіки; переслідування амбітної мети нульового забруднення, у тому числі щодо повітря, води і ґрунту й захисту здоров'я і добробуту європейців; захист, збереження й відновлення біорізноманіття і збільшення природного капіталу (зокрема, повітря, води, ґрунту й лісу, прісної води, болотних угідь і морських екосистем); зменшення екологічного і кліматичного тиску, пов'язаного з виробництвом і споживанням (особливо у сферах енергетики, промислового розвитку, будівель та інфраструктури, мобільності та продовольчої системи) тощо. Окреслене вище, безумовно, намагається й зараз врахувати Україна при формуванні сучасної державної екологічної політики в умовах запровадження воєнного стану.

² Глава VI «Навколишнє середовище» (ст. 360–366) розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію присвячена проблемам довкілля, розвитку та зміцненню співробітництва з питань охорони навколишнього середовища, а також забезпеченню реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки. Відповідно до ст. 293 передбачено сприяння та заохочення торгівлі та прямих іноземних інвестицій в екологічно чисті товари, послуги й технології, використання збалансованих джерел відновлюваної енергії та енергозберігаючих продуктів і послуг, а також екологічне маркування товарів, у тому числі шляхом усунення пов'язаних із цим нетарифних бар'єрів.

у цій галузі. Задля забезпечення апроксимації національного законодавства до права ЄС у сфері довкілля Мінприродою України було представлено «Національну стратегію наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля» [78].

В історичному аспекті доцільно також звернути увагу на останні дві стратегії державної екологічної політики в контексті європейського вектору розвитку України. Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» (Стратегії – 2020) [79], в якому визначені першопричини екологічних проблем, передбачено впровадження до 2020 р. екосистемного підходу в управлінську діяльність та адаптація законодавства України у сфері збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив ЄС, закріплено вимогу щодо удосконалення екологічного законодавства в частині застосування Стратегічної екологічної оцінки як обов'язкового інструменту стратегічного планування розвитку соціально-економічної політики на національному, регіональному та місцевому рівнях, задекларовано підвищити збір за забруднення навколишнього природного середовища (зараз екологічний податок), збільшивши плату за скидання одиниці маси забруднюючої речовини до європейського рівня, з урахуванням токсичності тощо. Одним із провідних принципів національної екологічної політики проголошено забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки було визначено як другу стратегічну ціль національної екологічної політики. На жаль, часові межі впровадження деяких завдань було порушено, що обумовило звернення до них у сучасних екологічних стратегіях і планах дій щодо їх виконання.

В основу Закону «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [80] покладено притаманну державам-членам ЄС «концепцію прийняттого ризику» й регіональну методологію його забезпечення, тому цілі державної екологічної політики щодо забезпечення екологічної безпеки й нормативний захист довкілля були замінені на «забезпечення сталого розвитку і зниження екологічних ризиків». Модернізацію еколого-правової політики послідовно передбачалося проводити на засадах виваженого підходу і переосмислення найвищих соціальних європейських цінностей, як-от: верховенство права, національний суверенітет, безпека суспільства, права людини та ін.

Відповідно до комплексного Індексу екологічних показників (Environmental Performance Index), за яким оцінюється, наскільки країна близька до досяг-

нення цілей екологічної політики, Україна у 2020 р. посіла 60-те місце, суттєво поступаючись найближчим східноєвропейським сусідам, але вже в 2021 р. вона була на 52-му місці [81], що продемонструвало позитивну динаміку¹. На жаль, вказана тенденція не буде продовжена в 2022 і наступних роках, а отже, Україна втратить здобуті позиції через розв'язану Росією війну, що спричинила виникнення нових екологічних загроз і ризиків для цілісності й сталості екосистем, безпекового довкілля та призвела до погіршення практично всіх елементів екосистеми.

¹ Такий результат обумовлений тим, що до початку війни Україна в екологічній галузі виконала 61 % тих зобов'язань, які брала на себе в межах виконання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а саме: прийнято закони України «Про оцінку впливу на довкілля» (втілює вимоги Директиви 2011/92/ЄС про оцінку впливу окремих державних і приватних проєктів на навколишнє середовище (кодифікація)), «Про стратегічну екологічну оцінку» (втілює вимоги Директиви 2001/42/ЄС), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом» (втілює вимоги Водної рамкової Директиви 2000/60/ЄС та Директиви 2007/60/ЄС про управління ризиками затоплення), «Про внесення змін до Закону України “Про питну воду та питне водопостачання”» (втілює вимоги Директиви 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною та Директиви 91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони тваринного світу», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації європейських екологічних норм про охорону середовища рідкісних видів тварин і рослин», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат», «Про моніторинг, звітність та верифікацію парникових газів» (втілюють вимоги Директиви 2003/87/ЄС), «Про регулювання господарської діяльності з озоноруйнівними речовинами та фторованими парниковими газами» (втілює вимоги положень Регламенту (ЄС) № 842/2006 (скасований Регламентом (ЄС) № 517/2014) та Регламенту (ЄС) № 2037/2000 (скасований Регламентом ЄС № 1005/2009)) тощо.

Також прийнято багато стратегій та концепцій, зорієнтованих на європеїзацію національної довкіллявої політики, як-от: інтегрованої автоматизованої системи радіаційного моніторингу на період до 2024 року (2022 р.), екологічної безпеки та адаптації до змін клімату на період до 2030 року (2021 р.), біобезпеки та біологічного захисту (2021 р.), управління лісами України до 2035 року (2021 р.), розвитку гідрометеорологічної діяльності в Україні на період до 2030 року (2021 р.), Морської природоохоронної стратегії України (2021 р.), управління відходами в Україні до 2030 року (2017 р.), реалізації державної політики у сфері промислового забруднення (2019 р.), щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням (2014 р.), реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року (2016 р.) та ін.). Схвалено Загальнодержавну цільову соціальну програму «Питна вода України» на 2022–2026 роки (2021 р.), Загальнодержавну цільову науково-технічну космічну програму України на 2021–2025 роки (2021 р.), Енергетичну стратегію на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» (2017 р.), Стратегію державної екологічної політики України на період до 2030 року (2019 р.), Стратегію низьковуглецевого розвитку (2018 р.), Національний план дій з енергоефективності на період до 2030 року (2021 р.), Національний план зменшення викидів забруднюючих речовин від великих спалювальних установок (2017 р.) тощо, в яких і визначаються вектори руху держави в напрямі екологізації й забезпечення екологічної безпеки. Наступні зміни у чинному законодавстві мають здійснюватися відповідно до нової Стратегії ЄС з адаптації до зміни клімату, яка тісно пов'язана із іншими документами ЄС, як-от: Стратегія з біорізноманіття до 2030 року і пов'язаний з нею План дій – довгостроковий план охорони природи та відновлення деградованих екосистем [83].

Важливим позитивним кроком на шляху європеїзації екологічного законодавства стало те, що Україна першою з країн, що не входять до складу ЄС, приєдналась у 2022 р. і, відповідно, братиме участь у міжнародній екологічній програмі «LIFE» [82]. Це дасть Україні додаткові можливості для фінансування допомоги у відновленні довкілля в цілому, біологічного різноманіття, природних ресурсів та комплексів після руйнувань, заподіяних збройною агресією РФ, а також забруднення, пошкодження екосистем, що мають довгострокові наслідки¹.

Висновки

Дослідження європеїзації здійснюються в рамках більш давніх політичних дебатів про пріоритетність наднаціонального чи міжурядового напрямку європейської інтеграції. Традиційно європеїзація розглядається в контексті оцінки наслідків функціонування Європейського Союзу. Водночас потрібно зважати на те, що на цей процес позитивно впливає також Рада Європи, членство в якій є латентним критерієм набуття членства в ЄС.

Європеїзація права не може розглядатися ані як однорідний процес, ані як процес, що призводить до однакового результату для кожної держави-члена. Залежно від часу, протягом якого держава є членом Європейського Союзу, а також від виду компетенції, який реалізується у відповідній сфері, кожна держава певною мірою є європеїзованою, що має емпіричне документальне підтвердження. Європейський Союз істотно впливає на зміст національної політики держав-членів. У процесі поглиблення інтеграції внутрішні структури влади та стилі політики меншою мірою зазнають змін, аніж національні правові культури і правові системи. Стосовно європеїзації у праві, то вона зачіпає не лише держави-члени, але до певної міри і країни-кандидати та держав-сусідів. Невипадково «європеїзація» як напрям діяльності використовується для опису національних адаптаційних практик до правових стандартів ЄС.

Вплив європеїзації, звичайно, диференційований між європейськими країнами, оскільки кожна держава долучалася до інтеграційного процесу з різних вихідних позицій (насамперед це стосується країн Східної та Південної Європи). Оцінюючи рівень європеїзації права, слід брати до уваги те, що кожна держава може як сприйняти без особливих застережень загальні підходи до європеїзації (таким шляхом ідуть, наприклад, Греція, Ірландія та Іспанія), так і виробити власний підхід (певним чином «оминути» вимоги європеїзації) до правового регулювання окремої галузі, зокрема екологічного,

¹ На Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України покладено завдання щодо розроблення відповідних проєктів для внесення на розгляд програми «LIFE».

який дозволяє певною мірою дозувати її вплив (наприклад, Велика Британія (до Brexit), Нідерланди, Польща, Угорщина, Швеція). Рівень «відповідності» чи «невідповідності» між політикою ЄС і національною політикою є одним із важливих показників загального рівня європеїзації.

Концепція європеїзації корисна тим, що пояснює вплив ЄС на країни-члени зверху вниз, а також розкриває причини та механізми такого впливу. Водночас вона потрібна для аналізу висхідного аспекту відносин між державами-членами ЄС.

Існує розрив між риторикою та практикою деєвропеїзації на кількох рівнях. Так, у заявах політиків, що визначають правову політику, мова може йти про роз'єднання, а також про усталений статус, на практиці виникають форми повторного роз'єднання. Це збільшує складність та різноманітність майбутніх траєкторій після Brexit.

Аналіз екологічного законодавства ЄС свідчить, що демонтаж політики дійсно відбувся (це стосується передусім законодавства та інструментів його реалізації) на рівні ЄС протягом останніх двадцяти трьох років, що суперечить загальноприйнятій думці щодо ЄС.

У зв'язку з членством у ЄС держави-члени взаємодіють на європейському рівні в рамках багатьох форумів із розроблення й реалізації широкого спектру політики. Однак конвергенція систем законодавства держав-членів, і зокрема їх екологічного законодавства, не є кінцевою метою і бажаним результатом процесу європеїзації.

Список використаних джерел

- [1] Heimann G. The Weakening of Blocks and the Europeanization of Germany. *Europa Archiv*. 1990. No. 45(5). P. 167–172.
- [2] Ladrech R. Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *Journal of Common Market Studies*. 1994. Vol. 32, issue 1. P. 69–88.
- [3] Levitsky J. E. The Europeanization of the British Legal Style. *American Journal of Comparative Law*. 1994. No. 42(2). P. 347–380.
- [4] Charles D., Albright D. Europeanization of NATO. *Bulletin of the Atomic Scientists*. 1984. No. 40(9). P. 45–46.
- [5] Gransow V. The End of the Ideologica Age: The Europeanization of Europe. *Argument*. 1982. 24 (Mar.). P. 299–300.
- [6] Kohn H. The Europeanization of the Orient. *Political Science Quarterly*. 1937. Vol. 52, issue 2. P. 259–270.
- [7] Saeter M. Germany in European Politics: East-West Confrontation or Europeanization? *Internasjonal Politikk*. 1984. SIS2. P. 63–91.
- [8] Nilson H. R. European Integration and Environmental Cooperation in the Barents Region: The Baltic Sea Cooperation – A Model for Europeanization. *Internasjonal Politikk*. 1993. No. 51(2). P. 185–198.

- [9] Rothstein H., Irwin A., Yearley S. and McCarthy E. Regulatory Science, Europeanization and the Control of Agrochemicals. *Science Technology and Human Values*. 1999. No. 24(2). P. 241–264.
- [10] Our Common Future, From One Earth to One World. From A/42/427. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. URL: <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm#I> (last accessed: 12.06.2022).
- [11] Brundtland G. et al. Our common future: report of the 1987 world commission on environment and development. Oslo: United Nations, 1987. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (last accessed: 12.06.2022).
- [12] Zito A. R., Burns Ch., Lenschow A. Is the trajectory of European Union environmental policy less certain? *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28, issue 2: *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*. P. 187–207.
- [13] Kassim H. Meeting the Demands of EU Membership: The Europeanization of National Administrative Systems. In K. Featherstone and C. M. Radaelli (Eds.). *The Politics of Europeanization*. Oxford : Oxford University Press, 2003. P. 83–111.
- [14] Kassim H. (2000). The National Co-ordination of EU Policy: must europeanisation mean convergence. *Cahiers Europeens de Sciences Po*. 2000. No. 5. 33 p.
- [15] Kassim H., Peters B. G. and Wright V. (Eds.). The National Co-ordination of EU Policy: The Domestic Level. Oxford : Oxford University Press, 2000. 380 p.
- [16] Kassim H., Menon A., Peters B. G. and Wright V. (Eds.). The National Co-ordination of EU Policy: The European Level. Oxford : Oxford University Press, 2001. 374 p.
- [17] Duez D., Paye O., Verdure Ch. *L'Européanisation. Sciences humaines et nouveaux enjeux* (Idées d'Europe). Bruylant : Bruxelles, 2014. P. 21–53.
- [18] Smith A. D. National Identity and the Idea of European Unity. *International Affairs*. 1992. Vol. 68, No. 1. P. 55–76.
- [19] Börzel T. A. Europeanization: How the European Union Interacts with its Member States. In Bulmer S. and Lequesne C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 45–76.
- [20] Buller J., Gamble A. Conceptualising Europeanisation. *Public Policy and Administration*. 2002. No. 17: 2. P. 4–24.
- [21] Radaelli C. M. Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change. *European Integration online Papers (EIoP)*. 2000. Vol. 4. No. 8. URL: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm> (last accessed: 12.06.2022).
- [22] Оржель О. Європейська інтеграція та європеїзація: тотожність та відмінність. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 2(9). С. 26–33.
- [23] Попова Н. Концепція європеїзації та можливості її використання для аналізу відносин Україна – ЄС. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2017. № 35–36. С. 149–160.
- [24] Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. № 13. С. 3–16.
- [25] Sevim H. L'européanisation des pays candidats. Le cas de l'administration turque. *Politique européenne*. 2013. Vol. 3. No. 41. P. 64–87.
- [26] Gwiazda A. Europeanisation in Candidate Countries from Central and Eastern Europe. Paper prepared for the EPIC workshop in Florence, EUI, 19-22 September 2002. URL: http://aei.pitt.edu/737/1/C2W3_Gwiazda.pdf (last accessed: 12.06.2022).
- [27] Schimmelfennig F. Europeanization Beyond Europe. *Living Reviews in European Governance*. 2012. Vol. 7, issue 1. 31 p.

- [28] Baisnée O., Pasquier R. (dir.) L'Europe telle qu'elle se fait. Européanisation et sociétés politiques nationales. Paris : CNRS Éditions, 2007.
- [29] Schmidt A. V. Europeanization of National Democracies: The Differential Impact on Simple and Compound Politics. *Politique européenne*. 2004. Vol. 13. P. 115–142.
- [30] Featherstone K., Radaelli Cl. M. (dir.). *The Politics of Europeanization*. New York : Oxford University Press, 2003.
- [31] Burch M., Bulmer S. The Europeanization of UK government: from quiet revolution to explicit step-change? *Public Administration*. 2005. No. 83(4). P. 861–890.
- [32] Jordan A., Liefferink D. The Europeanisation of national environmental policy. In A. Jordan and D. Liefferink (Eds.), *Environmental policy in Europe: the Europeanisation of national environmental policy*. London : Routledge, 2004. P. 1–14.
- [33] Snyder F. (Ed.). *The Europeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration*. Oxford : Hart Publishing, 2000. 348 p.
- [34] Benson D., Jordan A. Environmental Policy. Dans Cini M. et Pérez-Solyrzano Borragán N. (dir.). *European Union Politics*. Oxford : Oxford University Press, 2010. P. 358–373.
- [35] Böerzel T. Pace setting, foot dragging and fence setting: member state responses to Europeanisation. *Journal of Common Market Studies*, 2002. No. 40: 2. P. 193–214.
- [36] Braun M. *Europeanization of Environmental Policy in the New Europe: Beyond Conditionality*. Ashgate Publishing, Farnham, 2014. 194 p.
- [37] Jordan A. J. *The Europeanisation of British Environmental Policy: A Departmental Perspective*. London : Palgrave, 2002.
- [38] Burns Ch. J. Brexit and UK Environmental Policy and Politics. *Revue Française de Civilisation Britannique*. 2018. XXIII-3: *A Long Awakening? Environmental Concerns in the United Kingdom Since the Nineteenth Century*. URL: <https://journals.openedition.org/rfcb/2385> (last accessed: 12.06.2022).
- [39] Burns C., Gravey V., Jordan A., Zito A. De-Europeanising or disengaging? EU environmental policy and Brexit. *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28, issue 2: *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*. P. 271–292.
- [40] Castaldo A., Pinna A. De-Europeanization in the Balkans. Media freedom in post-Milošević Serbia. *European Politics and Society*. 2018. No. 19(3). P. 264–281.
- [41] Copeland P. Europeanization and de-Europeanization in UK employment policy: Changing governments and shifting agendas. *Public Administration*. 2016. No. 94 (4). P. 1124–1139.
- [42] Gravey V. Does the European Union have a reverse gear? Environmental policy dismantling, 1992–2014. Doctoral dissertation. University of East Anglia, UK, 2016. 276 p.
- [43] Radaelli C. Europeanisation: solution or problem? *European Integration On-Line Papers*. 2004. No. 8 (16). URL: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-016a.htm> (last accessed: 12.06.2022).
- [44] Radaelli C., Salter J. P. Europeanization in reverse gear? In S. Gänzle, B. Leruth, and J. Trondal. *Differentiated integration and disintegration in a Post-Brexit Era*. London : Routledge, 2019. P. 36–53.
- [45] Reid C. Brexit and the future of UK environmental law. *Journal of Energy and Natural Resources Law*. 2016. No. 34(4). P. 407–415.
- [46] Szymański A. De-Europeanization and de-democratization in the EU and its neighborhood. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*. 2017. No. 15(2). P. 187–211.

- [47] Трагнюк О. Я., Щокін Ю. В. Деякі проблеми правового регулювання охорони навколишнього середовища у Сполученому Королівстві після BREXIT. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 191–196.
- [48] Wolff S. & Piquet A. Post-Brexit Europeanization: re-thinking the continuum of British policies, polity, and politics trajectories. *Comparative European Politics*. 2022. <https://doi.org/10.1057/s41295-022-00293-6>.
- [49] Ertugal E. Hidden phases of de-Europeanization: Insights from historical institutionalism. *Journal of European Integration*. 2021. No. 43(7). P. 841–857.
- [50] Raagmaa G., Kalvet T., Kasesalu R. Europeanization and De-Europeanization of Estonian regional policy. *European Planning Studies*. 2014. No. 22 (4). P. 775–795.
- [51] Yilmaz G. From Europeanization to de-Europeanization: The Europeanization process of Turkey in 1999–2014. *Journal of Contemporary European Studies*. 2015. No. 24(1). P. 86–100.
- [52] Caporaso J. The Three Worlds of Regional Integration Theory. In Graziano P. and Vink M. P. (Eds.). *Europeanization: New Research Agendas*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. P. 23–34.
- [53] Яковюк І. В. Прояв наднаціональності в Європейському Союзі. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. № 12. С. 121–128.
- [54] Yakoviyk I. V., Smyrnova K., Tragniuk O. Y., Donets A. A., Shestopal S. S. The issue of the international legal personality of subnational units of the eu member states (a case study of German sub-federal units). *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*. March 2018. Special Edition. P. 653–666.
- [55] Hibou B. Greece and Portugal: Convergent or Divergent Europeanization? in Bulmer S. and Lequesne C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 229–253.
- [56] Allen, D. The United Kingdom: A *Europeanized* Government in a *non-Europeanized* Polity. In Bulmer, S. and Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 119–141.
- [57] Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. 760 с.
- [58] Radaelli C. M. The Europeanization of Public Policy. In Featherstone K. et Radaelli M. Cl. (dir.). *The Politics of Europeanization*. New York : Oxford University Press, 2003. <https://doi.org/10.1093/0199252092.003.0002>.
- [59] Wessels W. and Rometsch D. Conclusion: European Union and national institutions. In Wessels W. and Rometsch D. (Eds.). *The European Union and Member States. Towards Institutional Fusion?* Manchester: Manchester University Press, 1996. P. 328–365.
- [60] Cowles M. G., Caporaso J. A., Risse Th. (Eds.) *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca : Cornell University Press, 2001. 304 p.
- [61] Schmidt V. A. Europeanization and the Mechanics of economic Policy Adjustment. *Journal of European Public Policy*. 2001. Vol. 9, issue 6. P. 894–912. <https://doi.org/https://10.1080/1350176022000046418>.
- [62] Börzel T. A., Risse Th. When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change. *European Integration online Papers (EIoP)*. 2000. Vol. 4. No. 15.

- [63] Warleigh-Lack A. and Drachenberg R. Policy-making in the European Union. In Cini M. and Pérez-Solyrzano Borrágán N. (Eds.). *European Union Politics* (fourth edition). Oxford : Oxford University Press, 2013. P. 199–212.
- [64] Simmel G. Sociologie. Études sur les formes de la socialisation (traduit de l'allemand par L. Deroche-Gurcel et S. Muller). Paris : PUF, 1999 (1ère éd. allemande 1908). 756 p.
- [65] Meyer Jan-Henrik, Poncharal Bruno. L'eupéanisation de la politique environnementale dans les années 1970. *Vingtisme Siucle. Revue d'histoire*. 2012. Vol. 1, issue 113. P. 117–126.
- [66] Börzel T. A., Buzogány A. Compliance with EU environmental law. The iceberg is melting. *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28, issue 2: *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*. P. 315–341.
- [67] Hofmann A. Left to interest groups? On the prospects for enforcing environmental law in the European Union. *Environmental Politics*. 2019. Vol. 28, issue 2: *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*. P. 342–364.
- [68] Radaelli C. The domestic impact of European public policy: Notes on concepts, methods and the challenge of empirical research. *Politique Européenne*. 2001. No. 5. P. 107–142.
- [69] Гуцова О. С., Яковюк І. В. Екологічна дипломатія Європейського Союзу. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 5. С. 634–637. <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/153>.
- [70] Яковюк І. В. Вrexit: причини і наслідки британського референдуму. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. статей за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 травні 2016 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Харків : Право, 2016. С. 25–29.
- [71] Яковюк І. В., Трагнюк О. Я., Бойчук Д. С., Тарасова Є. О. Неформальні угоди в теорії та практиці кліматичної дипломатії. *Форум права*. 2022. № 72(1). С. 21–37. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529544>.
- [72] Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4. С. 22–30.
- [73] Орехов С. М. Правове регулювання охорони довкілля в Європейському Союзі : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019.
- [74] Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 12.06.2022).
- [75] Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.06.2022).
- [76] Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. № 3. С. 7–17.
- [77] Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Еколого-правова політика: сучасні підходи до формування. *Теорія і практика правознавства*. 2021. Вип. 1. С. 39–63. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2021>.
- [78] Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf (дата звернення: 12.06.2022).

- [79] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text> (дата звернення: 12.06.2022).
- [80] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82#w1_1 (дата звернення: 12.06.2022).
- [81] Environmental Performance Index (EPI). URL: <https://epi.yale.edu/epi-results/2022/component/epi> (last accessed: 12.06.2022).
- [82] Україна приєдналася до європейської програми «LIFE» для клімату та довкілля. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-yevropejskoyi-programi-life-dlya-klimatu-ta-dovkillya> (дата звернення: 12.06.2022).
- [83] Communication from the commission to the European, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing nature back into our lives. European Commission. Brussels, 20.05.2020, COM(2020) 380 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1590574123338&uri=CELEX:52020DC0380>.

References

- [1] Heimann, G. (1990). The Weakening of Blocks and the Europeanization of Germany. *Europa Archiv*, 45(5), 167-172.
- [2] Ladrech, R. (1994). Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *Journal of Common Market Studies*, 32(1), 69-88.
- [3] Levitsky, J.E. (1994). The Europeanization of the British Legal Style. *American Journal of Comparative Law*, 42(2), 347-380.
- [4] Charles, D., and Albright, D. (1984). Europeanization of NATO. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 40[9], 45-46.
- [5] Gransow, V. (1982). The End of the Ideologica Age: The Europeanization of Europe. *Argument*, 24 (Mar.), 299-300.
- [6] Kohn, H. (1937). The Europeanization of the Orient. *Political Science Quarterly*, 52(2), 259-270.
- [7] Saeter, M. (1984). Germany in European Politics: East-West Confrontation or Europeanization? *Internasjonal Politikk*, SIS2, 63-91.
- [8] Nilson, H.R. (1993). European Integration and Environmental Cooperation in the Barents Region: The Baltic Sea Cooperation – A Model for Europeanization. *Internasjonal Politikk*, 51(2), 185-198.
- [9] Rothstein, H., Irwin, A., Yearley, S., and McCarthy, E. (1999). Regulatory Science, Europeanization and the Control of Agrochemichals. *Science Technology and Human Values*, 24(2), 241-264.
- [10] Our Common Future, From One Earth to One World. From A/42/427. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. Retrieved from <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm#I>.
- [11] Brundtland, G. et al. (1987). *Our common future: report of the 1987 world commission on environment and development*. Oslo: United Nations. Retrieved from <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>.

- [12] Zito, A.R., Burns, Ch., Lenschow, A. (2019). Is the trajectory of European Union environmental policy less certain? *Environmental Politics*, 28(2): *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*, 187-207.
- [13] Kassim, H. (2003). Meeting the Demands of EU Membership: The Europeanization of National Administrative Systems. In K. Featherstone, and C.M. Radaelli (Eds.). *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press, 83-111.
- [14] Kassim, H. (2000). The National Co-ordination of EU Policy: must europeanisation mean convergence. *Cahiers Europeens de sciences po*, 5.
- [15] Kassim, H., Peters, B.G., and Wright, V. (Eds.). (2000). *The National Co-ordination of EU Policy: The Domestic Level*. Oxford: Oxford University Press.
- [16] Kassim, H., Menon, A., Peters, B.G., and Wright, V. (Eds.). (2001). *The National Co-ordination of EU Policy: The European Level*. Oxford: Oxford University Press.
- [17] Duez, D., Paye, O., Verdure, Ch. (2014). *L'Européanisation. Sciences humaines et nouveaux enjeux* (Idées d'Europe). Bruylant: Bruxelles, 21-53.
- [18] Smith, A.D. (1992). National Identity and the Idea of European Unity. *International Affairs*, 68(1), 55-76.
- [19] Börzel, T.A. (2005). Europeanization: How the European Union Interacts with its Member States. In Bulmer, S. and Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 45-76.
- [20] Buller, J., Gamble, A. (2002). Conceptualising Europeanisation. *Public Policy and Administration*, 17(2), 4-24.
- [21] Radaelli, C.M. (2000). Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change. *European Integration online Papers (EIoP)*, 4(8). Retrieved from <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm>.
- [22] Orzhel, O. (2011). European integration and Europeanization: identity and difference. *State administration and local self-government*, 2(9), 26-33.
- [23] Popova, N. (2017). The concept of Europeanization and the possibilities of its use for the analysis of Ukraine-EU relations. *Historical and political problems of the modern world*, 35-36, 149-160.
- [24] Yakovyuk, I.V. (2007). Legal culture in the conditions of globalization and European integration. *State construction and local self-government*, 13, 3-16.
- [25] Sevim, H. (2013). L'européanisation des pays candidats. Le cas de l'administration turque. *Politique européenne*, 3(41), 64-87.
- [26] Gwiazda, A. (September, 2002). *Europeanisation in Candidate Countries from Central and Eastern Europe. Paper prepared for the EPIC workshop in Florence, EUI*, 19-22. Retrieved from http://aei.pitt.edu/737/1/C2W3_Gwiazda.pdf.
- [27] Schimmelfennig, F. (2012). Europeanization Beyond Europe. *Living Reviews in European Governance*, 7(1).
- [28] Baisnée, O. et Pasquier, R. (dir.). (2007). *L'Europe telle qu'elle se fait. Européanisation et sociétés politiques nationales*. Paris: CNRS Éditions.
- [29] Schmidt, A.V. (2004). Europeanization of National Democracies: The Differential Impact on Simple and Compound Polities. *Politique européenne*, 13, 115-142.
- [30] Featherstone, K. et Radaelli, Cl.M. (dir.). (2003). *The Politics of Europeanization*. New York: Oxford University Press.
- [31] Burch, M., and Bulmer, S. (2005). The Europeanization of UK government: from quiet revolution to explicit step-change? *Public Administration*, 83(4), 861-890.

- [32] Jordan, A., Liefferink, D. (2004). The Europeanisation of national environmental policy. In A. Jordan and D. Liefferink (Eds.). *Environmental policy in Europe: the Europeanisation of national environmental policy*. (pp. 1-14). London: Routledge.
- [33] Snyder, F. (Ed.). (2000). *The Europeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration*. Oxford: Hart Publishing.
- [34] Benson, D. et Jordan, A. (2010). Environmental Policy, dans Cini M. et Pérez-Solyrzano, Borragán N. (dir.). *European Union Politics*. (pp. 358-373). Oxford: Oxford University Press.
- [35] Böerzel, T. (2002). Pace setting, foot dragging and fence setting: member state responses to Europeanisation. *Journal of Common Market Studies*, 40(2), 193-214.
- [36] Braun, M. (2014). *Europeanization of Environmental Policy in the New Europe: Beyond Conditionality*. Ashgate Publishing, Farnham.
- [37] Jordan, A.J. (2002). *The Europeanisation of British Environmental Policy: A Departmental Perspective*. Palgrave: London.
- [38] Burns, Ch.J. (2018). Brexit and UK Environmental Policy and Politics. *Revue Française de Civilisation Britannique*. XXIII-3: *A Long Awakening? Environmental Concerns in the United Kingdom Since the Nineteenth Century*. <https://doi.org/10.4000/rfcb.2385>. Retrieved from <https://journals.openedition.org/rfcb/2385>.
- [39] Burns, C., Gravey, V., Jordan, A., and Zito. (2019). De-Europeanising or disengaging? EU environmental policy and Brexit. *Environmental Politics*, 28(2), 271-292.
- [40] Castaldo, A., and Pinna, A. (2018). De-Europeanization in the Balkans. Media freedom in post-Milošević Serbia. *European Politics and Society*, 19(3), 264-281.
- [41] Copeland, P. (2016). Europeanization and de-Europeanization in UK employment policy: Changing governments and shifting agendas. *Public Administration*, 94(4), 1124-1139.
- [42] Gravey, V. (2016). *Does the European Union have a reverse gear? Environmental policy dismantling, 1992–2014*. Doctoral Thesis. University of East Anglia, UK.
- [43] Radaelli, C. (2004). Europeanisation: solution or problem? *European Integration On-Line Papers*, 8(16). Retrieved from <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-016a.htm>.
- [44] Radaelli, C., Salter, J.P. (2019). Europeanization in reverse gear? In S. Gänzle, B. Leruth, and J. Trondal (Eds.). *Differentiated integration and disintegration in a Post-Brexit Era*. (pp. 36-53). London: Routledge.
- [45] Reid, C. (2016). Brexit and the future of UK environmental law. *Journal of Energy and Natural Resources Law*, 34(4), 407-415.
- [46] Szymański, A. (2017). De-Europeanization and de-democratization in the EU and its neighborhood. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 15(2). 187-211.
- [47] Trahnyuk, O.Ya., Shchokin, Yu.V. (2022). Some problems of post-Brexit legal regulation of environment protection in the United Kingdom. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 71, 191-196.
- [48] Wolff, S. & Piquet, A. (2022). Post-Brexit Europeanization: re-thinking the continuum of British policies, polity, and politics trajectories. *Comparative European Politics*. <https://doi.org/10.1057/s41295-022-00293-6>. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1057/s41295-022-00293-6>.
- [49] Ertugal, E. (2021). Hidden phases of de-Europeanization: Insights from historical institutionalism. *Journal of European Integration*, 43(7), 841-857.

- [50] Raagmaa, G., T. Kalvet, and R. Kasesalu. (2014). Europeanization and De-Europeanization of Estonian regional policy. *European Planning Studies*, 22 (4), 775-795.
- [51] Yilmaz, G. (2015). From Europeanization to de-Europeanization: The Europeanization process of Turkey in 1999–2014. *Journal of Contemporary European Studies*, 24(1), 86-100.
- [52] Caporaso, J. (2007). The Three Worlds of Regional Integration Theory. In Graziano P. and Vink M. P. (Eds.). *Europeanization: New Research Agendas*. (pp. 23-34). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- [53] Yakovyuk, I.V. (2006). Manifestation of Nationalities in the European Union. *State construction and local self-government*, 12, 121-128..
- [54] Yakoviyk, I.V., Smyrnova, K., Tragniuk, O.Y., Donets, A.A., Shestopal, S.S. (March 2018). The issue of the international legal personality of subnational units of the eu member states (a case study of German sub-federal units). *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*. Special Edition, 653-666.
- [55] Hibou, B. (2005). Greece and Portugal: Convergent or Divergent Europeanization? In Bulmer, S., and Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. (pp. 229-53). Oxford: Oxford University Press.
- [56] Allen, D. (2005). The United Kingdom: A Europeanized Government in a non-Europeanized Polity. In Bulmer, S. and Lequesne, C. (Eds.). *The Member States of the European Union*. (pp. 119-41). Oxford: Oxford University Press.
- [57] Yakovyuk, I.V. (2013). *Legal foundations of integration into the EU: general theoretical analysis*. Kharkiv: Pravo.
- [58] Radaelli, C.M. (2003). The Europeanization of Public Policy. In Featherstone, K. et Radaelli, M. Cl. (dir.). *The Politics of Europeanization*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199252092.003.0002>.
- [59] Wessels, W., and Rometsch, D. (1996). Conclusion: European Union and national institutions. In Wessels, W., and Rometsch, D. (Eds.). *The European Union and Member States. Towards Institutional Fusion?* (pp. 328-365) Manchester: Manchester University Press.
- [60] Cowles, M.G., Caporaso, J.A., and Risse, Th. (Eds.). (2001). *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca: Cornell University Press.
- [61] Schmidt, V.A. (2001). Europeanization and the Mechanics of economic Policy Adjustment. *Journal of European Public Policy*, 9(6), 894-912. <https://doi.org/10.1080/1350176022000046418>.
- [62] Börzel, T.A., Risse, Th. (2000). When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change. *European Integration online Papers (EIoP)*, 4(15).
- [63] Warleigh-Lack, A., and Drachenberg, R. (2013). Policy-making in the European Union. In Cini, M., and Pérez-Solyrzano Borragán, N. (Eds.). *European Union Politics* (fourth edition). (pp. 199-212). Oxford: Oxford University Press.
- [64] Simmel, G. (1999) *Sociologie. Études sur les formes de la socialisation*. (Traduit de l'allemand par L. Deroche-Gurcel et S. Muller). Paris: PUF (1ère éd. allemande 1908).
- [65] Jan-Henrik, M., Bruno, P. (2012). L'eupéanisation de la politique environnementale dans les années 1970. Vingtième Siècle. *Revue d'histoire*, 1(113), 117-126.
- [66] Börzel, T.A., Buzogány, A. (2019). Compliance with EU environmental law. The iceberg is melting. *Environmental Politics*. Vol. 28, issue 2: *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*, 315-341.

- [67] Hofmann, A. (2019). Left to interest groups? On the prospects for enforcing environmental law in the European Union. *Environmental Politics*, 28(2): *The Future of European Union Environmental Politics and Policy*, 342-364.
- [68] Radaelli, C. (2001). The domestic impact of European public policy: Notes on concepts, methods and the challenge of empirical research. *Politique Européenne*, 5, 107-142.
- [69] Gutsova, O.S., Yakovyuk, I.V. (2022). Environmental diplomacy of the European Union. *Legal electronic journal*, 5, 634-637. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/153>.
- [70] Yakovyuk, I.V. (May, 2016). Brexit: causes and consequences of the British referendum. In *European integration in the context of modern geopolitics*: collection of scient. articles based on the materials of the scient. conf. Kharkiv (pp. 25-29). Kharkiv: Pravo.
- [71] Yakovyuk, I.V., Tragniuk, O.Ya., Boychuk, D.S., Tarasova, E.O. (2022). Informal agreements in the theory and practice of climate diplomacy. *Forum Prava*, 72(1), 21-37. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529544>.
- [72] Yakovyuk, I.V. (2004). Subsidiarity as a principle of relations between national states and the European Union. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4, 22-30.
- [73] Orekhov, S.M. (2019). *Legal regulation of environmental protection in the European Union*. Doctoral Thesis. Kyiv.
- [74] Law of Ukraine No. 1629-IV "On the Nationwide Program for the Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Legislation of the European Union (2004, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.
- [75] Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- [76] Getman, A.P., Anisimova, G.V. (2017). Some ecological and legal aspects of ensuring sustainable development of Ukraine. *Law and innovation*, 3, 7-17.
- [77] Getman, A.P., Anisimova, H.V. (2021). Environmental and legal policy: modern approaches to formation. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 1(19), 39-63. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2021.19.235508>.
- [78] National strategy of approximation (approximation) of Ukrainian legislation to EU law in the field of environmental protection. Retrieved from https://mepr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf.
- [79] Law of Ukraine No. 2818-VI "On the Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period until 2020" (2010, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text>.
- [80] Law of Ukraine No. 2697-VIII "On the Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period until 2030" (2019, February). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82#w1_11.
- [81] Environmental Performance Index (EPI). Retrieved from <https://epi.yale.edu/epi-results/2022/component/epi>.
- [82] Ukraine joined the European program «LIFE» for climate and environment. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-yevropejskoyi-programi-life-dlya-klimatu-ta-dovkillya>.

[83] Communication from the commission to the European, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing nature back into our lives. European Commission. Brussels, 20.05.2020, COM(2020) 380 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1590574123338&uri=CELEX:52020DC0380>.

Іван Васильович Яковюк

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: yakoviyk@ukr.net
ORCID 0000-0002-8070-1645
Scopus Author ID: 57200072341

Ганна Валеріївна Анісімова

докторка юридичних наук, професорка, доцентка кафедри екологічного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: g.v.anisimova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0579-7007
Scopus Author ID: 57208054627
Researcher ID C-8160-2019

Олеся Янівна Трагнюк

кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: o.ya.tragnyuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-4505-8105

Ivan V. Yakoviyk

Doctor of Law, Full Professor, Head of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: yakoviyk@ukr.net
ORCID 0000-0002-8070-1645
ScopusAuthor ID: 57200072341

Hanna V. Anisimova

Doctor of Law, Professor, Associate Professor Department of the Environmental Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: g.v.anisimova@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0579-7007
Scopus Author ID: 57208054627
Researcher ID: C-8160-2019

Olesia Y. Tragniuk

PhD in Law, Associate Professor, Professor of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: o.ya.tragnyuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-4505-8105

Рекомендоване цитування: Яковюк І. В., Анісімова Г. В., Трагнюк О. Я. Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 82–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.

Suggested Citation: Yakoviyk, I.V., Anisimova, H.V., & Tragniuk, O.Y. (2022). Europeanization of Environmental Law of the European Union Member States. *Problems of legality*, 158, 82-109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.

Стаття надійшла / Submitted: 19.08.2022
Доопрацьовано / Revised: 26.08.2022
Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2022
Опубліковано / Published: 30.09.2022

Національні механізми виконання угод за результатами медіації: досвід країн ЄС та українські перспективи¹

Тетяна Андріївна Цувіна*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

*e-mail: tsuvinat@gmail.com

Анотація

Статтю присвячено актуальній із теоретичної та практичної точки зору проблемі національних механізмів виконання угод за результатами медіації, від наявності яких великою мірою залежить ефективність функціонування медіації в національному правопорядку. Метою статті є аналіз національних механізмів виконання угод за результатами медіації у державах-членах ЄС та вироблення відповідних пропозицій для України. У статті використано загальнофілософський, загальнонауковий та спеціальні методи дослідження, зокрема, діалектичний, системно-структурний, логіко-правовий та порівняльно-правовий методи, метод аналізу та синтезу. Виходячи з положень Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради стосовно деяких аспектів медіації в цивільних та господарських справах від 21.05.2008 р. зроблено висновок про можливість варіативності підходів до запровадження національних механізмів та широку дискрецію держав-членів щодо цього питання. На основі аналізу законодавства держав-членів ЄС виокремлено такі механізми виконання та приведення до примусового виконання угод, досягнутих за результатами медіації, як: а) надання угоді сили цивільно-правового договору; б) затвердження судом; в) затвердження арбітражем; г) затвердження нотаріусом; д) затвердження іншими спеціально створеними органами; е) надання виконавчої сили автоматично. Зроблено пропозиції щодо змін до українського законодавства стосовно диверсифікації механізмів судового затвердження угод за результатами медіації, а також запровадження можливості надання виконавчої сили угодам за результатами медіації шляхом нотаріального затвердження. Статтю адресовано правникам-науковцям і практикам, медіаторам та студентам юридичних закладів вищої освіти.

Ключові слова: медіація; угода за результатами медіації; виконання угод за результатами медіації; гомологація угод за результатами медіації.

---

¹ Статтю виконано за підтримки та в рамках стипендіальної програми JESH Ukraine Австрійської академії наук у межах дослідження “Recognition of Agreements Resulting from Mediation: EU Perspective and Proposals for Ukraine”, що проводиться авторкою в Грацькому університеті ім. Карла і Франца (м. Грац, Австрія).

National Mechanisms of the Enforcement of Agreements Resulting from Mediation: EU Experience and Ukrainian Perspectives

Tetiana A. Tsvina*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: tsvinat@gmail.com

Abstract

The article addresses domestic mechanisms for the enforcement of agreements resulting from mediation, which is relevant from both theoretical and practical points of view, because the existence of such mechanisms is a relevant factor of the effectiveness of mediation in particular jurisdiction. The purpose of the article is to analyze the national mechanisms for the enforcement of agreements resulting from mediation in the EU Member States and to develop relevant proposals for Ukraine. In the article the author uses general philosophical, general scientific and special research methods, in particular, dialectical, system-structural, logical and comparative legal methods, method of analysis and synthesis. Based on the analysis of the provisions of Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21.05.2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters, the author concludes that Member States enjoy a wide discretion on the issue of implementing the provisions of the Directive and numerous different approaches may be embraced with a view to ensure enforceability of agreements resulting from mediation. Based on the analysis of the legislation of the EU Member States, the following mechanisms for the enforcement of agreements resulting from mediation are identified: a) recognizing the agreement as an enforceable civil law contract; b) making the agreement enforceable through the approval by the court; c) making the agreement enforceable through the approval by the arbitral tribunal; d) making the agreement enforceable through the approval by the notary (notarial deed); e) making the agreement enforceable through the approval by some other specially created bodies; f) automatic enforcement. For Ukrainian Law the author suggests, first, diversification of mechanisms for judicial approval of agreements resulting from mediation and, second, allowing notaries to approve agreements resulting from mediation. The article is addressed to legal scholars and practitioners, mediators and students of higher law schools.

Keywords: mediation; agreement resulted from mediation; enforcement of agreements resulted from mediation; homologation of agreements resulted from mediation.

Вступ

Питання виконання угод за результатами медіації є одним із найбільш актуальних з точки зору забезпечення ефективності процедур медіації. У національній доктрині цивільного процесуального права існують окремі праці науковців із зазначеної теми [1–3]. Особливої важливості окреслене питання набуває в контексті підписання Україною Конвенції Організації

Об'єднаних Націй про міжнародні угоди щодо врегулювання спорів за результатами медіації (*United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation*) у серпні 2019 р. (м. Сінгапур, далі – Сінгапурська конвенція) [4], що наразі очікує на ратифікацію нашою державою. Крім того, набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС актуалізує питання необхідності адаптації національного процесуального законодавства до законодавства ЄС у сфері альтернативного вирішення спорів, зокрема в частині забезпечення здійсненності угод за результатами медіації в межах національного правопорядку.

Питання механізмів виконання угод за результатами медіації ставало об'єктом уваги загалом у зарубіжній літературі, на відміну від вітчизняної доктрини. Серед досліджень на особливу увагу заслуговують розвідки Р. Багамонде (R. Bahamonde) [5], Н. Мазаракі [6], С. Ферца (S. Ferz) [7], Р. Фіхайлі (R. Feehily) [8] та ін. Проте останнім часом більше уваги приділено вивченню можливостей імплементації положень Сінгапурської конвенції на рівні національних правопорядків. Зазначене питання розглядалося у роботах таких авторів, як Н. Александер (N. Alexander) [9], Н. Мазаракі [10], Л. Романадзе [11], Е. Сільвестрі (E. Silvestri) [12], Е. Чуа (E. Chua) [13] та ін. Проте не було приділено належної уваги компаративістському дослідженню механізмів виконання угод за результатами медіації в державах-членах ЄС, а також виробленню рекомендацій для України.

Метою статті є аналіз національних механізмів виконання угод за результатами медіації у країнах ЄС та вироблення пропозицій у цій сфері для України.

Матеріали та методи

У статті використано загальнофілософський, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Діалектичний метод становить методологічну основу дослідження і застосований для з'ясування природи і змісту феномену виконання угод за результатами медіації, а також співвідношення наднаціонального та національного рівнів регулювання механізмів виконання таких угод у межах ЄС. Метод аналізу та синтезу дав змогу проаналізувати й систематизувати основні підходи, запропоновані на рівні національних правопорядків ЄС до регламентації механізмів виконання угод за результатами медіації. За допомогою системно-структурного методу запропоновано класифікацію відповідних механізмів, а також проаналізовано їх зміст. Логіко-правовий метод дозволив виявити особливості кожного із запропонованих механізмів та проаналізувати можливості запровадження окремих їх видів на рівні українського процесуального законодавства. Завдяки порівняльно-правовому

методу проаналізовано окремі механізми виконання угод за результатами медіації відповідно до законодавства держав-членів ЄС, а також особливості імплементації Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради стосовно деяких аспектів медіації в цивільних та господарських справах від 21 травня 2008 р. (далі – Директива 2008/52/ЄС) [14] в окремих державах-членах ЄС.

Теоретичну основу дослідження становлять праці відомих зарубіжних та українських вчених у сфері медіації, присвячені загальним проблемам ефективності процедур медіації та механізмам виконання угод за результатами медіації, зокрема, Н. Александер, Р. Багамонде, Н. Мазаракі, Л. Романадзе, Е. Сільвестрі, С. Ферц, Р. Фіхайлі, Е. Чуа та ін. Емпіричною базою дослідження є цивільне процесуальне законодавство України та держав-членів ЄС (Австрії, Бельгії, Німеччини, Словенії, Франції, Хорватії тощо), а також відповідні положення профільних законів у сфері медіації відповідних держав, матеріали реформ цивільного судочинства в державах-членах ЄС, джерела права ЄС.

Результати та обговорення

Ефективність функціонування інституту медіації на рівні національних правопорядків багато в чому залежить від здійсненності угод за результатами медіації. Незважаючи на той факт, що загалом медіація як консенсуальний альтернативний спосіб вирішення спорів орієнтована на добровільність виконання таких угод, на практиці все одно трапляються випадки, коли останні не виконуються сторонами через ті чи інші причини. З огляду на це постає закономірне питання: як забезпечується здійсненність угод за результатами медіації на рівні конкретного національного правопорядку, адже держави ЄС мають досить широкі дискреційні повноваження щодо запровадження національних механізмів виконання відповідних угод.

Загальноєвропейським орієнтиром та провідним документом, що регулює питання медіації на рівні ЄС, є Директива 2008/52/ЄС [14]. Зазначений документ виходить із того, що медіація не повинна розглядатися як менш цінна альтернатива судового розгляду в тому сенсі, що реалізація досягнутих угод залежить цілком від доброї волі сторін. Для цього від держав-членів ЄС вимагається гарантувати сторонам можливість укладення письмової угоди за результатами медіації та можливість забезпечення виконання змісту такої угоди (п. 19). Крім того, звернуто увагу, що угода за результатами медіації, яка підлягає виконанню в одній із держав-членів ЄС, повинна мати аналогічний ефект і в інших державах Співтовариства відповідно до застосовного законодавства ЄС або національного законодавства (п. 20).

Конкретним заходам із забезпечення здійсненості угод за результатами медіації присвячена ст. 6 Директиви 2008/52/ЄС, яка закріплює положення про те, що держави-члени ЄС повинні гарантувати сторонам або одній зі сторін за наявності згоди інших сторін можливість вимагати виконання письмової угоди, досягнутої за результатами медіації. Відповідна угода має визнаватися такою, що підлягає примусовому виконанню, за винятком випадків, коли в рамках справи, яка розглядається, її зміст суперечить законодавству тієї держави-члена ЄС, в якій було пред'явлено відповідну вимогу, або законодавство цієї держави-члена ЄС не передбачає виконання такої угоди. При цьому зазначений нормативний акт виходить із варіативності механізмів забезпечення здійсненості таких угод у національних правопорядках, передбачаючи можливість визнання відповідної угоди такою, що підлягає примусовому виконанню, внаслідок її затвердження судом або іншим уповноваженим органом шляхом винесення вердикту, рішення або застосування іншого аутентичного інструменту відповідно до законодавства держави-члена ЄС. Як видно, Директива 2008/52/ЄС надає певну свободу національному законодавцю у виборі конкретних механізмів приведення до примусового виконання угод за результатами медіації, наслідком чого є диверсифікована система таких механізмів у різних державах-членах ЄС.

Варто звернути увагу на те, що в літературі були запропоновані класифікації механізмів виконання угод за результатами медіації. Так, Н. Мазаракі розрізняє такі способи виконання та приведення до виконання угод за результатами медіації, як набуття угодою статусу цивільно-правового правочину, а також надання угоді статусу судового або арбітражного рішення [6]. Водночас наведений перелік механізмів не є повним. Аналіз законодавства держав-членів ЄС дозволяє диверсифікувати можливі варіанти виконання та приведення до примусового виконання угод, досягнутих за результатами медіації, виокремивши серед них такі: а) надання угоді сили цивільно-правового договору; б) затвердження судом (як за результатами медіації, інтегрованої в судове провадження, так і за результатами приватної (зовнішньої) медіації, яка проводиться у спорах, що не є предметом судового розгляду); в) затвердження арбітражем (третейським судом, міжнародним комерційним арбітражем); г) затвердження нотаріусом; д) затвердження спеціально створеним органом; е) надання виконавчої сили автоматично. При цьому перший та останній випадки не потребують так званої «гомологації» [15, с. 87], тобто необхідності затвердження угоди певним органом (судом, арбітражем, нотаріусом тощо), тоді як всі інші потребують відповідного затвердження.

Сила договору

Найчастіше у зарубіжних правопорядках за угодами за результатами приватної (зовнішньої) медіації визнається сила цивільно-правового договору. Наприклад, у Франції положення щодо мирових угод (*la transaction*), яких може бути досягнуто за результатами медіації, містяться у нормах саме матеріального права, зокрема, у Цивільному кодексі Франції (Глава XV «Про мирові угоди» Книги III, статті 2044–2058). Наведене підкреслює, з одного боку, матеріально-правовий характер зазначених угод, а з іншого – дозволяє поширити на такі угоди загальні положення цивільного законодавства щодо двосторонніх договорів. За таких умов угода за результатами медіації може за своєю суттю бути, наприклад, новацією, припиняючи існування попереднього зобов'язання.

Виконання угоди за результатами медіації за такого правового регулювання відбувається за загальними правилами щодо виконання договірних зобов'язань, натомість її невиконання тягне за собою загальні наслідки невиконання умов договору, враховуючи можливість звернення до суду за судовим захистом у порядку позовного провадження, а у випадку, коли відповідно до норм національного законодавства встановлено спрощений порядок стягнення для заборгованостей за безспірними документами, – у порядку наказного провадження.

Затвердження судом

Затвердження угоди за результатами медіації судом є найбільш поширеним механізмом забезпечення виконавчої сили таких угод. Найчастіше йдеться саме про затвердження угод за результатами медіації як мирових у межах вже порушеного судового провадження. Водночас судова гомологація угод за результатами медіації має свої відмінності, зумовлені різними моделями інтеграції медіації в судове провадження. На нашу думку, тут слід розрізняти три можливі варіанти: а) затвердження угоди за результатами медіації у випадку, коли медіація проводилася під час судового провадження; б) затвердження угоди за результатами медіації, яка проводиться у досудовому порядку при суді, однак до формального звернення до суду та відкриття провадження; в) затвердження угоди за результатами приватної медіації, що була проведена приватними медіаторами.

Затвердження угоди за результатами медіації у випадку, коли медіація проводилася під час судового провадження. У разі якщо медіація інтегрована в цивільне судочинство, тобто має місце після відкриття провадження у справі, угода за результатами медіації може бути затверджена судом як

мирова або як самостійний різновид процесуальних договорів у цивільному судочинстві – угода за результатами медіації. Зазначене положення є класичним для процесуального законодавства держав-членів ЄС, адже судове затвердження угоди за результатами медіації, інтегрованої в судове провадження, є найпростішим та найшвидшим способом надання зазначеним угодам виконавчої сили, аналогічної до тієї, яку має судове рішення. Наприклад, у Бельгії затверджена судом угода цілком прирівнюється за наслідками до судового рішення [15, с. 87].

Затвердження угоди за результатами медіації, яка проводиться у досудовому порядку при суді, однак до формального звернення до суду та відкриття провадження. Законодавство окремих держав, наприклад Австрії та Словенії, містить застереження стосовно можливості надання виконавчої сили угодам за результатами медіації, яка була проведена без відкриття провадження у справі та спрямована фактично на уникнення звернення до суду із позовом. Так, відповідно до ст. 309 ЦПК Словенії у випадку, якщо позов не подано, сторони мають право укласти мирову угоду щодо цього спору. Для цього особа, яка має намір подати позов, може запропонувати іншій стороні укласти угоду про врегулювання спору в місцевому суді за місцем проживання іншої сторони. Така пропозиція подається до суду, який зобов'язаний запросити іншу сторону для врегулювання спору. Якщо спір вдалося врегулювати, то суд затверджує мирову угоду, що за своїми наслідками аналогічна до мирової угоди, укладеної за результатами судового розгляду. Схожий порядок передбачено й у ст. 433 ЦПК Австрії.

Затвердження угоди за результатами приватної медіації, що була проведена приватними медіаторами. Нарешті процесуальне законодавство може також передбачати спеціальні механізми затвердження угод за результатами зовнішньої медіації, яка жодним чином не пов'язана і не інтегрована в судове провадження. Так, цивільним процесуальним законодавством Австрії також передбачена можливість сторін подати до суду угоду за результатами приватної медіації із проханням надати їй виконавчої сили як мировій угоді (ст. 433а ЦПК Австрії). Аналогічна можливість передбачена законодавством Бельгії для випадків, коли приватна медіація була проведена акредитованим медіатором (ст. 1043 Судового кодексу Бельгії) [15, с. 87]. Відповідно до законодавства Болгарії, якщо угода за результатами медіації була досягнута поза судом, вона може бути затверджена відповідним судом за клопотанням сторін у випадку, якщо сторони підтверджують згоду щодо її змісту в суді й вона не суперечить законодавству та моралі (ст. 18 Акта про медіацію Болгарії) [15, с. 119].

Затвердження арбітражем (третейським судом, міжнародним комерційним арбітражем)

Розвиток альтернативних способів вирішення спорів призвів до активної інтеграції медіації до інших квазісудових способів вирішення спорів, зокрема арбітражів (третейських судів), унаслідок чого стало можливим затвердження угоди за результатами медіації у рішеннях внутрішніх арбітражів або у вигляді арбітражного рішення на узгоджених умовах у міжнародному комерційному арбітражі.

У цьому контексті слід розрізняти три потенційні варіанти, пов'язані з особливостями надання виконавчої сили рішенням арбітражів у національних законодавствах. Так, в одних державах, зокрема в Австрії, рішення арбітражів є самостійними виконавчими документами (ст. 1(16) Акта про виконавче провадження Австрії), тоді як в інших – для надання таким рішенням виконавчої сили слід звертатися до суду, аналогічно до того, як це має місце в Україні, або такі рішення можуть набути виконавчої сили завдяки нотаріальному посвідченню за бажанням сторін, як, наприклад, у Німеччині [16, с. 298]. Отже, фактично виконавчої сили угоди за результатами медіації набувають автоматично внаслідок їх затвердження арбітражем лише в тих державах, де саме рішення арбітражу є самостійним виконавчим документом. Водночас в інших державах, де звернення до виконання рішень арбітражу (третейського суду) потребує додаткового звернення до інших органів, має місце комбінований механізм надання виконавчої сили угодам за результатами медіації, позаяк надання виконавчої сили рішенням арбітражу потребує додаткових дій.

Затвердження нотаріусом

Деякі країни на рівні національного законодавства передбачають можливість надання виконавчої сили угодам за результатами медіації після їх затвердження нотаріусом. Так, ст. 4 Закону Словенії «Про нотаріат» передбачає, що нотаріальний акт підлягає виконанню, якщо особа, яка має обов'язок, визначений у правочині, дає згоду на безпосереднє виконання в тому самому чи іншому нотаріальному акті. Отже, якщо угода за результатами медіації посвідчується нотаріально та містить відповідне застереження, то вона стає самостійним виконавчим титулом. Аналогічна процедура передбачена також законодавством Німеччини (п. 1 ч. 5 ст. 794 ЦПК Німеччини) та Австрії (статті 3, 54 (1) Закону «Про нотаріат»).

Затвердження спеціальним органом

Поряд із наведеними вище механізмами надання виконавчої сили угодам за результатами медіації можна також спостерігати і нетипові механізми,

запропоновані в окремих країнах, що пов'язане передусім із інтеграцією примирних процедур у діяльність інших органів державної влади. Так, відповідно до ст. 28 Закону Естонії «Про примирну процедуру» угода, затверджена примирним органом (підрозділ, який входить до складу державного органу або органу місцевого самоврядування, названого в законодавстві, і який діє як примиритель) за результатами медіації, має бути виконана протягом 30 днів. Якщо ж така угода не виконується у добровільному порядку, то сторона має право пред'явити затверджену примирним органом угоду державному виконавцю для примусового виконання.

Автоматична виконавча сила

Як правило, угоди за результатами медіації не можуть бути виконані в примусовому порядку без надання їм виконавчої сили певним органом. Водночас у Португалії профільним законодавством встановлено принцип здійсненності як один із принципів медіації, що передбачає надання угодам за результатами медіації виконавчої сили автоматично, без судової гомологації. Для цього мають бути дотримані такі умови: по-перше, медіація має бути проведена у спорі, який може бути предметом медіації і для якого законодавство не встановлює обов'язкового судового затвердження угоди за результатами медіації; по-друге, сторони мали можливість домовитися про цю угоду; по-третє, угода була досягнута в результаті медіації, проведеної відповідно до вимог закону; по-четверте, угода не порушує публічний порядок; по-п'яте, угода укладена за результатами медіації, проведеної медіатором, включеним до реєстру медіаторів Міністерством юстиції Португалії [15, с. 246–248]. Зазначене правове регулювання по суті навіть йде далі вимог Директиви 2008/52/ЄС, фактично надаючи можливість угодам за результатами медіації мати виконавчу силу без звернення до відповідних органів.

У Хорватії, відповідно, угода за результатами медіації може вважатися самостійним виконавчим документом у випадку, якщо вона містить заяву боржника про дозвіл на негайне виконання (застереження про виконання), здійснена в письмовій формі, містить конкретні зобов'язання та підписана сторонами та медіатором [15, с. 138]. Водночас варто зазначити, що абсолютна більшість законодавств країн ЄС не передбачає можливості автоматичного приведення до виконання угод за результатами медіації.

Виконання угод за результатами медіації в Україні: чинна регламентація та напрями реформування

Закон України «Про медіацію» (далі – Закон) був прийнятий 16 листопада 2021 р. та заклав основні підвалини для функціонування зазначеного інституту у вітчизняній правовій системі. Водночас у рамках зазначеного норма-

тивно-правового акта вкрай мало уваги приділено питанням здійсненності угод за результатами медіації. Зокрема, цим Законом визначено, що угода за результатами медіації – це угода, яка фіксує результат домовленості сторін медіації у погодженій між ними усній чи письмовій формі з урахуванням вимог закону (п. 9 ч. 1 ст. 1). Право сторін самостійно визначати зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання впливають із ч. 2 ст. 8 Закону як частина принципу самовизначення сторін медіації. Крім того, цей Закон закріплює одночасно обов'язок сторін медіації виконувати угоду за результатами медіації в порядку і строки, встановлені такою угодою (п. 2 ч. 1 ст. 19), а також право сторін медіації у разі невиконання чи неналежного виконання угоди за результатами медіації звернутися до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу в установленому законом порядку (п. 6 ч. 1 ст. 18). Зміст угоди за результатами медіації визначається вимогами ч. 1 ст. 21 Закону, зокрема, у такій угоді мають зазначатися: 1) дата і місце укладення угоди; 2) відомості про сторони медіації та їх представників; 3) медіатор (медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації (за наявності), реквізити договору про проведення медіації та/або правил проведення медіації; 4) узгоджені сторонами медіації зобов'язання, способи та строки їх виконання, а також наслідки їх невиконання або неналежного виконання; 5) інші умови, визначені сторонами медіації. Крім того, сторонам медіації надається право вийти за межі предмета конфлікту (спору), зазначеного в договорі про проведення медіації, або за межі предмета позову (заяви), якщо медіація проводиться під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу (ч. 2 ст. 21 Закону). Угода за результатами медіації не повинна містити положень, що порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави або суспільні інтереси (ч. 3 ст. 21 Закону).

Як бачимо, короткий огляд положень Закону України «Про медіацію», пов'язаних із регулюванням угоди за результатами медіації, взагалі нічого не говорить про можливість примусового виконання таких угод. Єдину згадку про можливість затвердження угод за результатами медіації, що надає можливість подальшого примусового виконання таких угод, знаходимо лише в нормах процесуальних кодексів, які закріплюють як одне із прав сторін цивільного судочинства можливість примирення, зокрема шляхом медіації, та дозволяють затверджувати результати домовленості сторін унаслідок проведення медіації як мирові угоди (угоди про примирення в адміністративному судочинстві; ч. 7 ст. 49 ЦПК України, ч. 7 ст. 46 ГПК України, ч. 5 ст. 47 КАС України), які є виконавчим документом та можуть бути виконані

у примусовому порядку (ст. 208 ЦПК України, ст. 193 ГПК України, ст. 191 КАС України).

Зазначене законодавче положення фактично призводить до розподілу угод за результатами медіації залежно від можливості їх примусового виконання на два види – угоди за результатами приватної (зовнішньої) медіації, які фактично не можуть підлягати примусовому виконанню і мають силу цивільно-правових договорів, та угоди за результатами медіації, яка мала місце під час провадження в суді або арбітражі, що можуть бути приведені до примусового виконання за умови їх затвердження відповідним органом. Зазначена ситуація не відповідає міжнародним тенденціям, які свідчать про намагання на рівні держав-членів ЄС диверсифікувати механізми приведення до примусового виконання угод за результатами медіації, зокрема, і шляхом можливості надання виконавчої сили угодам за результатами приватної (зовнішньої) медіації, принаймні за певних умов. Такий підхід, на нашу думку, має бути сприйнятий і національним законодавцем.

Висновки

Проведене дослідження показало, що законодавство держав-членів ЄС відбиває різні підходи до питання виконання угод за результатами медіації, водночас більшість із них виходять із необхідності диверсифікації механізмів надання виконавчої сили таким угодам, закріплюючи одразу декілька альтернатив. Натомість в Україні фактично відсутні позасудові механізми надання виконавчої сили угодам за результатами медіації, а судовий механізм зводиться виключно до можливості затвердження таких угод як мирових. Зазначена ситуація не може вважатися задовільною з точки зору необхідності подальшої адаптації українського процесуального законодавства до положень Директиви 2008/52/ЄС та утвердження медіації як справжньої альтернативи судовій формі захисту.

На підставі наведеного, на наш погляд, доцільно запровадити на рівні національного законодавства можливість затвердження угод за результатами медіації, досягнутих у присудовій медіації, однак до порушення провадження у справі, зважаючи на положення ст. 124 Конституції України, відповідно до яких у законодавстві може бути встановлений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору. Доцільною у цьому контексті також видається можливість запровадження на національному рівні проведення медіації як досудового порядку врегулювання спору за ініціативою однієї зі сторін до подачі відповідного позову, що у випадку досягнення згоди стосовно спірних питань повинно мати наслідком можливість затвердження угоди за

результатами медіації судом без необхідності звернення до суду із позовом та формального відкриття провадження у справі. Крім того, слід звернути увагу і на можливість запровадження на національному рівні можливості надання виконавчої сили угодам за результатами медіації шляхом нотаріального затвердження за згодою сторін із подальшою можливістю звернення їх до примусового виконання шляхом безпосереднього звернення до органів примусового виконання.

Список використаних джерел

- [1] Drozdov O., Rozhnov O., Mamnitskiy V. Mediation and Court in Ukraine: Perspectives on Interaction and Mutual Understanding. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3. P. 181–190. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000082>.
- [2] Tsuvina T., Vakhoniev T. Law of Ukraine 'On Mediation': Main Achievements and Further Steps of Developing Mediation in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. Vol. 1. P. 142–153. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.1-n000104>.
- [3] Prytyka Y., Izarova I., Kravtsov S. Towards Effective Dispute Resolution: a Long Way of Mediation Development in Ukraine. *The Asian International Journal of Life Sciences*. 2020. Vol. 29(1). P. 387–399.
- [4] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. URL: http://www.uncitral.org/pdf/english/commissionsessions/51st-session/Annex_I.pdf (last accessed: 12.07.2022).
- [5] Bahamonde R. The structuring principles of Mediation in Portugal. *Galileu. Revista de Direito e Economia*. 2018. Vol. XIX. P. 131–154.
- [6] Мазаракі Н. А. Виконання угоди, укладеної за результатами медіації. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 15–18. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/6.pdf (дата звернення: 12.07.2022).
- [7] Ferz S. Sehnsucht nach Anerkennung – Der Exekutionstitel als Türöffner für die Mediation? *Graz Law Working Paper*. No. 21-2022. URL: <https://ssrn.com/abstract=3972411> (last accessed: 12.07.2022).
- [8] Feehily R. The Legal Sattus and Enforceability of mediated Settlement Agreements. *Hibernian Law Journal*. 2013. Vol 12. P. 1–26.
- [9] Alexander N., Chong Sh. The Singapore Convention on Mediation: A Commentary. *Research Collection School of Law*. 2019. 222 p.
- [10] Мазаракі Н. Сінгапурська конвенція: теоретико-правовий аналіз. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. No. 1. С. 26–34.
- [11] Романадзе Л. Сінгапурська конвенція: виклики імплементації. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 3. С. 15–25.
- [12] Silvestri E. The Singapore Convention on Mediated Settlement Agreements: A New String to the Bow of International Mediation? *Access to Justice in Eastern Europe*. 2019. No. 3 (4). P. 5–11.
- [13] Chua E. The Singapore Convention on Mediation – A Brighter Future for Asian Dispute Resolution. *Asian Journal of International Law*. 2019. No. 1. P. 1–11.
- [14] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters (21.05.2008). URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2008/52/oj> (last accessed: 12.07.2022).

- [15] Alexander N. EU Mediation Law Handbook: Regulatory Robustness Ratings for Mediation Regimes. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2017. 842 p.
- [16] Schroeter U. Der Schiedsspruch mit vereinbartem Wortlaut als Formäquivalent zur notariellen Beurkundung. *SchiedsVZ*. 2006. Vol. 6. 298–305.

Referenses

- [1] Drozdov, O., Rozhnov, O., & Mamnitskiy, V. (2021) Mediation and Court in Ukraine: Perspectives on Interaction and Mutual Understanding. *Access to Justice in Eastern Europe*, 3, 181-190. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000082>.
- [2] Tsvina, T., & Vakhoniev, T. (2022). Law of Ukraine 'On Mediation': Main Achievements and Further Steps of Developing Mediation in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 1, 142-153. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.1-n000104>.
- [3] Prytyka, Y., Izarova, I., & Kravtsov, S. (2020). Towards Effective Dispute Resolution: a Long Way of Mediation Development in Ukraine. *The Asian International Journal of Life Sciences*, 29(1), 387-399.
- [4] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. URL: http://www.uncitral.org/pdf/english/commissionersessions/51st-session/Annex_I.pdf.
- [5] Bahamonde, R. (2018). The structuring principles of Mediation in Portugal. *Galileu. Revista de Direito e Economia*, XIX, 131-154.
- [6] Mazaraki, N.A. (2018). Enforceability of mediation settlement agreement. *Actual problems of national jurisprudence*, 1, 15-18. Retrieved from http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/6.pdf.
- [7] Ferz, S. (2022). Sehnsucht nach Anerkennung – Der Exekutionstitel als Türöffner für die Mediation? *Graz Law Working Paper*, 21. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3972411>.
- [8] Feehily, R. (2013). The Legal Status and Enforceability of mediated Settlement Agreements. *Hibernian Law Journal*, 12, 1-26.
- [9] Alexander, N., Chong, Sh. (2019). The Singapore Convention on Mediation: A Commentary. *Research Collection School of Law*.
- [10] Mazaraki, N.A. (2019). Singapore Convention: theoretical and legal analysis. *Foreign trade: economics, finance, law*, 1, 26-34.
- [11] Romanadze, L. (2020). Singapore Convention: challenges of implementation. *Foreign trade: economics, finance, law*, 3, 15-25.
- [12] Silvestri, E. (2019). The Singapore Convention on Mediated Settlement Agreements: A New String to the Bow of International Mediation? *Access to Justice in Eastern Europe*, 3(4), 5-11.
- [13] Chua, E. (2019). The Singapore Convention on Mediation – A Brighter Future for Asian Dispute Resolution. *Asian Journal of International Law*, 1, 1-11.
- [14] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters (21.05.2008). Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dir/2008/52/oj>.
- [15] Alexander, N. (2017). EU Mediation Law Handbook: Regulatory Robustness Ratings for Mediation Regimes. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.
- [16] Schroeter, U. (2006). Der Schiedsspruch mit vereinbartem Wortlaut als Formäquivalent zur notariellen Beurkundung. *SchiedsVZ*, 6, 298-305.

Тетяна Андріївна Цувіна

докторка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: tsuvinat@gmail.com
ORCID 0000-0002-5351-1475

Tetiana A. Tsvina

Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil Justice
and Advocacy
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: tsuvinat@gmail.com
ORCID 0000-0002-5351-1475

Рекомендоване цитування: Цувіна Т. А. Національні механізми виконання угод за результатами медіації: досвід країн ЄС та українські перспективи. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 110–123. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.264998>.

Suggested Citation: Tsvina, T.A. (2022). National Mechanisms of the Enforcement of Agreements Resulting From Mediation: EU Experience and Ukrainian Perspectives. *Problems of legality*, 158, 110-123. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.264998>.

Стаття надійшла / Submitted: 16.08.2022
Доопрацьовано / Revised: 25.08.2022
Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2022
Опубліковано / Published: 30.09.2022

Загальні вимоги до оформлення рукопису статті

Наукова стаття має оформлюватися за структурою IMRAD (Introduction – Methods – Results – and Discussion)

1	2	3
1	Структура статті	Назва розділів виділяється напівжирним шрифтом
2	Відомості про автора	П.І.Б. (прописуються повністю напівжирним шрифтом), структурний підрозділ, назва організації/ЗВО подаються 12 кегелем, вирівнювання за правим краєм, міжрядковий інтервал одинарний, інтервал після абзацу 6 пт. Обов'язково вказуються: <ul style="list-style-type: none"> • структурний підрозділ установи, в якій працює автор; • повна офіційна назва та юридична адреса установи; • електронна адреса автора; • ORCID
3	Назва статті	Подається українською та англійською мовами; малими літерами, напівжирним шрифтом 14 кегеля, вирівнювання по центру, інтервал перед абзацом – 12 пт, після нього 6 пт, не більше 12 слів
	Анотація / Abstract (назва)	11 кегель, напівжирний , вирівнювання за шириною, абзацний відступ відсутній, міжрядковий інтервал одинарний, інтервал перед абзацом та після нього 6 пт
	Текст анотації	11 кегель, <i>курсив</i> , вирівнювання за шириною, без абзацного відступу. Містить стислий виклад основних положень дослідження та отриманих результатів. Подається українською та англійською мовами ідентичного змісту. Анотація має бути інформативною (не містити загальних слів), структурованою (виклад матеріалу має бути логічним) та змістовною (інформацію потрібно подавати за такою схемою: <i>актуальність, мета, методи аналізу, отримані результати, перспективи подальших досліджень</i>). Анотація не має містити абревіатури, виноски та посилання. Переклад англійською мовою має бути професійним, без використання інтернет-перекладачів
	Ключові слова (Keywords)	3–6 слів, мають бути короткими та інформативними, відображати предмет дослідження та не повторювати назву статті
4	Вступ (Introduction)	У Вступі наводяться загальні відомості щодо проблематики дослідження, зазначається його мета, дається короткий аналіз цієї проблематики в інших дослідженнях або іншими авторами, а також завдання, які автор ставив собі під час написання роботи

1	2	3
		Цей розділ має містити не менше 5-ти посилань на літературні джерела. Висвітлюється сучасний стан проблеми на вітчизняному та світовому рівнях, аналізуються нові дослідження та публікації з посиланнями на наукові видання за останні 3–5 років. Обґрунтовуються мета та завдання дослідження. Посилання на джерела потрібно подавати у квадратних дужках, указуючи порядковим числом на номер цитованої праці зі списку використаної літератури. В одному посиланні не допускається наводити більше 3-х джерел. Розділ «Вступ» є обов'язковим у структурі наукової роботи. Рекомендований обсяг – від 500 слів
5	Огляд літератури (Literature review)	У розділі необхідно коротко описати дослідження у цій галузі знань інших авторів, їхні погляди і розуміння проблеми. Огляд літератури не є обов'язковим, додається за бажанням автора та має містити результати досліджень науковців, які проводили аналіз окремих аспектів досліджуваної теми. Кожне прізвище дослідника має обов'язково супроводжуватися відповідним посиланням на джерело у списку використаної літератури. Рекомендований обсяг – від 400 слів
6	Матеріали та методи (Materials and Methods)	У розділі описуються основні етапи наукової роботи та обґрунтовується вибір використаних методів, прийомів, підходів чи дій, спрямованих на отримання нових наукових результатів у дослідженні. Пояснюються стратегії та критерії формування вибірки (якщо стаття містить емпіричну частину), зазначається експериментальна база дослідження. <i>Розділ може бути структурований (мати підрозділи)</i> та є обов'язковим у структурі наукової роботи. Рекомендований обсяг – від 500 слів
7	Результати та обговорення (Results and Discussion)	У розділі подається основний матеріал дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Табличний або графічний матеріал обов'язково наводиться з результатами статистичної обробки даних. Джерела розміщуються під таблицями та рисунками. Варто уникати оціночних суджень, елементів опису методики та прямого повторення в тексті даних, наведених у таблицях і графічному матеріалі. Цифрові результати необхідно заокруглювати згідно з установленими правилами, враховуючи середню похибку дослідження, довірчий інтервал або розподіл величин. Результати досліджень мають бути достатньо обґрунтованими, методологічно правильно поданими, мати новизну та практичну цінність. Обговорення має базуватися на інтерпретації результатів дослідження.

1	2	3
		До розгляду залучаються встановлені найважливіші наукові факти з урахуванням попередніх даних та аналізом, відповідно до літературних джерел про сучасний стан проблеми з посиланнями на праці аналогічного напрямку досліджень, проведених в інших країнах. <i>Розділ має бути найбільшим за своїм обсягом, структурованим (мати підрозділи)</i> та є обов'язковим у структурі наукової роботи. Рекомендований обсяг – від 1500 слів
8	Висновки (Conclusions)	Мають повно і конкретно відображати результати досліджень, відповідати меті та назві статті, дослівне дублювання тексту висновків в анотації неприпустиме. Розділ є обов'язковим у структурі наукової роботи. Рекомендований обсяг – від 150 до 250 слів
9	Рекомендації (Recommendations)	У розділі подається інформація щодо наукової цінності статті
9.1	Подяки (Acknowledgements)	Розділ не є обов'язковим, утім за бажанням автора, у ньому висловлюється подяка окремим особам чи організаціям, за фінансовою (матеріальною) підтримкою яких дослідження стало можливим
10	Список використаних джерел (References)	Використані джерела нумеруються послідовно, відповідно до порядку згадування у статті. Після використаної цитати або матеріалів іншого автора дається порядковий номер у квадратних дужках, а повне найменування роботи та ім'я автора/авторів виносяться в окремий список наприкінці статті. Посилання на кілька праць розділяються крапкою з комою: [1; 6]. Список має складатися з нових джерел (за останні 3 роки) та на 30 % – з наукових праць, які індексуються в базах даних Scopus і Web of Science . Потрібно уникати посилань на власні наукові праці (допускається не більше 10 % самоцитовання). Небажано використовувати інтернет-публікації, окрім наукових (джерела мають бути доступними), тези доповідей, звіти, автореферати та дисертації. Список має містити щонайменше 15 джерел. Розділ є обов'язковим у структурі наукової роботи. Він має укладатися за ДСТУ 8302:2015 , англомовний (References) – відповідно до APA Reference Style – 6th edition 2010

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 158

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якиної*

Підп. до друку 30.09.2022 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,4. Обл.-вид. арк. 8,25.
Тираж 50 прим. Зам. № 22-6/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, к. 412
тел. (057) 704-92-99, 704-89-16
e-mail: problzakon@ukr.net ; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Віддруковано у ФОП Єфименко С. А.
61166, м. Харків, вул. Коломенська, 27.
Свідоцтво серія ДК № 6869. Видане 08.08.2019 р.